

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Vaders en dochters. Molukse historie in de Nederlandse literatuur van de negentiende eeuw en haar weerklank in Indonesië

Straver, J.A.M.

Citation

Straver, J. A. M. (2018, February 7). *Vaders en dochters. Molukse historie in de Nederlandse literatuur van de negentiende eeuw en haar weerklank in Indonesië*. Verloren. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/61144>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/61144>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The following handle holds various files of this Leiden University dissertation:

<http://hdl.handle.net/1887/61144>

Author: Straver, J.A.M.

Title: Vaders en dochters. Molukse historie in de Nederlandse literatuur van de negentiende eeuw en haar weerklank in Indonesië

Issue Date: 2018-02-07

4 Een historie van Hitu

Toeloecabesie van Willem Leonard Ritter verscheen als feuilleton in 1844. Het is een historische roman over de strijd die in het midden van de zeventiende eeuw werd gevoerd tussen de Hituezen en de Verenigde Oost-Indische Compagnie. We beginnen dit hoofdstuk met een samenvatting van wat we erover weten uit historische bronnen.

Ritter ontwikkelde zich van officier van gezondheid en bestuursambtenaar tot schrijver en journalist te Batavia. In een schets van zijn leven en werk karakteriseren we hem als erfgenaam van de Verlichting.

In de volgende paragraaf bespreken we Ritters roman. Het verhaal is opgebouwd rond een Hituese pleegvader, zijn pleegdochter en haar Nederlandse vader, die in de oorlog om de Hituese vesting Kapahaha verweekeld raken. Van welke historische bronnen heeft Ritter gebruik gemaakt? Vanuit welke perspectieven beschrijft hij de historische gebeurtenissen en welke boodschap draagt zijn roman uit? Vervolgens gaan we na hoe de roman zich verhoudt tot de historische beeldvorming bij auteurs in de zeventiende en achttiende eeuw en bij zijn tijdgenoten.

Elias Kandou gaf het verhaal in zijn Maleistalige bewerking *Hikajat Kotidjah* (1901) een ander perspectief. We bespreken wat zijn achtergrond was en hoe zijn bewerking zich verhoudt tot Ritters roman. Door zijn *Hikajat* kreeg het verhaal tenslotte bekendheid op Ambon. In de laatste paragraaf gaan we na hoe het daar voortleeft in de herinnering aan de oorlog om Kapahaha.

4.1 De oorlog om Kapahaha¹

Het eiland Ambon bestaat uit twee schiereilanden, het noordelijk gelegen Hitu en het kleinere Leitimor aan de zuidoostzijde. De baai van Ambon vormt een diepe inham tussen beide schiereilanden. Het eerste contact tussen de bevolking van de specerijeilan-

¹ Deze paragraaf is in hoofdzaak gebaseerd op het hoofdstuk over historische achtergronden van Ridjali's *Historie van Hitu*, in Ridjali 2004, p. 32-70. Voor een schets van de geschiedenis van het gebied tot het midden van de zeventiende eeuw, zie ook Knaap 2004, p. 9-35.

Afb. 14 Onderhandelingen in Hitu, maart 1599. In het midden de 'gouverneur van 't landt' (A), aan zijn rechterhand 'des Koninx Broeder van Ternate' (B), tegenover hen vice-admiraal Wijbrand van Warwijck en zijn tolk (C). De vier *perdana* van Hitu volgen de onderhandelingen 'mede onder de Tente sittende' (D). Links nadert de Ternataanse 'Admiraal van de zee' (E). Op de voorgrond het gevolg van Van Warwijck, met een trompetter (H).

den en de Nederlanders werd echter in de baai van Hitu, aan de noordkust van het eiland, gelegd.

Tijdens de succesvolle 'tweede scheepvaart' naar Indië, op 3 maart 1599, ankerden vier schepen, de *Amsterdam*, de *Zeeland*, de *Gelderland* en de *Utrecht*, onder leiding van vice-admiraal Wybrant van Warwijck voor 'een Stedeken gheenaemt Itou oft Iton'.² Zij werden door drie feestelijk opgetuigde vaartuigen met muziek en saluutschoten verwelkomd en uitgenodigd om aan land te komen en een overeenkomst met de hoofden van Hitu te sluiten. Bij deze besprekingen waren ook enkele vooraanstaande Ternatanen aanwezig.

Het rijk Hitu

De Hituese imam Ridjali tekende in zijn zeventiende-eeuwse *Historie van Hitu* op hoe Hitu volgens de orale overlevering was ontstaan.³ In het eerste kwart van de zestiende

2 *Waerachtigh verhael* 1646, p. 16. De vloot maakte deel uit van de 'tweede schipvaart' onder admiraal Jacob Cornelisz van Neck. Deze was met de overige vier schepen vanuit Banten op West-Java reeds naar Amsterdam teruggevaren.

3 Ridjali 2004. Tegenwoordig is Hitu de geografische benaming van het noordelijk schiereiland van Ambon, maar ten tijde van de tweede scheepvaart had de naam slechts betrekking op het 'stedeken' Hitu en de

eeuw zouden vier groepen migranten zich aan de baai van Hitu hebben gevestigd en besloten hebben gezamenlijk een nederzetting te stichten.⁴ Het betrof groepen uit Seram, Java, Djailolo op Halmahera en Gorom, een eilandengroep ten oosten van Seram.⁵ Door inlijving van drie naburige negorijtjes ontstond er een nederzetting van zeven kampongs die 'Hitu', het inheemse woord voor 'zeven', werd genoemd.

Dit Hitu ontwikkelde zich tot een handelscentrum, met een achterland van een dertigtal kleinere lokale gemeenschappen die als leveranciers van kruidnagelen en afnemers van door Aziatische handelaren aangevoerde handelsproducten fungeerden. De dorpen werden ingedeeld in zes *uli* of clusters van elk vijf.⁶ Hitu zelf werd als zevende en hoogste *uli* betiteld als *Uli Helawan* (Gouden Uli).

De geleding van de Hituese samenleving in zeven *uli* bracht hiërarchische verhoudingen met zich mee. De dertig *orangkaja* of dorpschoufden werden in het bestuur van Hitu vertegenwoordigd door de schoufden van de zeven *uli*. Aan de vier *perdana's* of schoufden van de immigrantengroepen die Hitu hadden gesticht, kwam het hoogste gezag over *Tanah Hitu* (het land Hitu) toe.

In het college van vier *perdana's* werd een machtsevenwicht gevonden waarvan de *perdana* Djamilu als de architect werd beschouwd. Vanwege zijn leiderschap en diplomatieke gaven verwierf hij voor zijn geslacht de naam *Nusatapi* (*nusa*: eiland; *tapi*: vrede) en een politiek prestige waarvoor de Portugezen hem de titel *Kapitan Hitu* (Bevelhebber van Hitu) verleenden. De *Nusatapi's* bleven sindsdien aanspraak maken op de meest vooraanstaande positie in het viermanschap. Daarbij konden zij rekenen op de steun die de migranten uit Gorom hen verschuldigd waren omdat het hoofd van deze groep een dochter van Djamilu tot vrouw had gekregen. Deze *perdana* uit Gorom verwierf de prestigieuze titel *Patih Tuban* (vorst van Tuban) omdat hij een reis naar de centra van de islam op Oost-Java zou hebben gemaakt en een belangrijke rol bij de verbreiding van de islam op Hitu zou hebben gespeeld.⁷

In het college van de vier *perdana's* sluimerde evenwel rivaliteit en potentieel conflict. Tegenover de geslachten *Nusatapi* en *Patih Tuban* wierpen de migranten van Seram en Java zich op als degenen die zich het eerst op Hitu hadden gevestigd en dus de oudste rechten hadden. De *perdana* van de Javanen werd *Tanihitumesen* genoemd, een titel waarin zijn aanspraken op het beheer van het land Hitu tot uitdrukking werden gebracht. De grondlegger van dit geslacht droeg persoonlijk bovendien de martiale titel *Tubanbesi* (voorvechter van Tuban), een eer die ook toeviel aan zijn zoon, een van zijn kleinzonen en zijn achterkleinzoon *Telukabesi*.

Hoewel er in Hitu oorspronkelijk geen plaats was voor een vorst die boven de vier *perdana's* zetelde, werd er na ampel beraad toch een *radja Hitu* (vorst van Hitu) aange-

noordelijke kuststrook van het schiereiland. De zuidwesthoek van het schiereiland en de dorpen aan de baai van Ambon behoorden er niet toe.

4 Voor een beschrijving van de verhoudingen binnen het rijk Hitu, zie ook Manusama 2004.

5 De migranten uit Djailolo voerden hun afkomst eveneens op Java terug.

6 Van west naar oost waren dat de *uli* Nau-Binau, Leala, Hatunuku, Sawani, Seilesi en Solemata.

7 Tuban was in de zestiende eeuw een van de belangrijkste havensteden op Oost-Java. Op de Molukken verwees de naam meer in het algemeen naar de centra van handel en islam op Oost-Java.

steld. Deze zou echter nadrukkelijk slechts ceremoniële functies mogen vervullen en als spreekbuis tussen de bevolking en de *perdana's* mogen optreden. In beginsel rouleerde de adatfunctie van *radja* onder de geslachten van de vier *perdana's*, maar in de praktijk werd ze meestal bekleed door het geslacht Tanihitumesen.⁸

Ternatanen op Hoamoal

Ten tijde van de aankomst van Van Warwijck was Hitu niet alleen een pleisterplaats voor handelaren, maar ook een centrum van kruidnagelproductie en -handel.

De kruidnagelteelt ontwikkelde zich op Hitu pas in de eerste helft van de zestiende eeuw. De kruidnagelboom kwam oorspronkelijk uitsluitend voor in Maluku, het gebied van de sultanaten Ternate, Tidore, Batjan en Djailolo in de Noord-Molukken.⁹ Aan het begin van de eeuw begon men de boom echter ook te telen op Hoamoal, het westelijk schiereiland van het eiland Seram. De bomen groeiden er zo voorspoedig dat het niet lang duurde of in Hitu en op de zuidwesthoek van Ambon werden eveneens kruidnagelbomen geplant.

Toen op Hoamoal en Ambon nieuwe centra van kruidnagelproductie en -handel tot bloei kwamen, spanden de Ternatanen zich in om hun dominante positie in de kruidnagelhandel te behouden. Zij brachten Hoamoal onder hun gezag en de sultan stelde er gouverneurs aan die het gebied uit zijn naam bestuurden.¹⁰ Dat hooggeplaatste Ternatanen bij de besprekingen van Van Warwijck met de hoofden van het land Hitu te gast waren, was gegeven hun betrokkenheid bij de kruidnagelhandel op Hoamoal niet verbazingwekkend. Er stond bij de verschijning van een Europese vloot onder onbekende vlag ook voor Ternate veel op het spel.

De Hituezen behielden echter hun autonomie: hoewel zij het hogere gezag van de sultan erkenden, zagen zij zichzelf niet als onderdanen, maar als autonome partners van Ternate.¹¹ De Hituese elite onderhield diplomatieke contacten met Ternate, maar ook met Java en Banda. Dit beleid was erop gericht om een te grote afhankelijkheid van Ternate te voorkomen en een zelfstandige partner in de kruidnagelhandel te blijven.

8 Ridjali 2004, p. 34.

9 Maluku of, in Portugese bronnen *Maluco*, is de verkorte aanduiding van Maluku *Kié Raha*, te vertalen als 'de wereld van de vier bergen'. In dit boek gebruik ik 'Maluku' in de historische betekenis, tegenover 'de Molukken' als de geografische benaming van de eilanden en eilandengroepen tussen Sulawesi en Irian Barat.

10 Rumphius 2002, p. 139, 142. In Nederlandse bronnen werden deze gouverneurs aangeduid als *kimelaha*, een adellijke Ternataanse titel, of als 'stadhouder'.

11 Op het naburige eiland Haruku gingen de dorpen op Hatuhaha, het noordelijk deel, in navolging van Hitu over tot de islam, maar ook zij onderwierpen zich niet aan het gezag van de sultan of diens gouverneur op Hoamoal. Datzelfde gold voor Iha en de andere dorpen op Hatuana, het noordoostelijk deel van Saparua. Op Haruku en Saparua werden in de zestiende eeuw nog geen kruidnagels geteeld.

Heilige oorlog

De Hituezen vroegen Van Warwijck om hulp in hun strijd tegen de Portugezen, die zich op Leitimor, het zuidelijke schiereiland van Ambon, hadden verschanst in een fort aan de baai.

De Portugezen hadden direct na de verovering van Malakka in 1511 schepen uitgezonden naar de specerijeilanden. Zij werden als handelspartners verwelkomd op Banda. Een groepje dat schipbreuk leed, bereikte Hitu en werd door een delegatie uit Ternate uitgenodigd om zich op dat eiland te vestigen. De sultan hoopte hierdoor zijn positie tegenover de sultan van Tidore te versterken en drong aan op de bouw van een Portugees fort op Ternate dat uiteindelijk in 1522 werd gebouwd. In de loop van de decennia verslechterde de onderlinge verstandhouding. Er ontstonden wrijvingen vanwege verschillen in levensstijl en vanwege Portugese pogingen om de kruidnagelhandel te domineren en de politieke verhoudingen in het sultanaat naar hun hand te zetten. Toen zij met pogingen om vooraanstaande leden van de Ternataanse elite voor het christendom te winnen onvoldoende succes boekten, zochten de Portugezen nieuwe bondgenoten onder bevolkingsgroepen in de regio die zich door het streven naar dominantie van de sultans bedreigd voelden. Het gevolg was dat de conflicten door de betrokken partijen steeds meer werden gezien als een heilige oorlog tussen moslims en christenen.

Deze ontwikkeling deed zich ook voor op de Midden-Molukken. De verstandhouding verslechterde hier zodanig dat de Portugezen het land Hitu in 1537 moesten verlaten, zich aan de baai van Ambon vestigden en bondgenootschappen sloten met dorpen die zich door de opkomst van Hitu bedreigd voelden.¹²

Gedurende de tweede helft van de zestiende eeuw werden de Portugezen zowel in Maluku als op de Ambonse eilanden in het defensief gedrongen. Zij moesten Ternate verlaten en vanwege het toenemende belang van Hoamoal en Hitu in de specerijhandel besloten de Portugezen hun steunpunt op de Ambonse eilanden te versterken. Vanwege de aanvallen van de Hituezen en hun bondgenoten uit Java, Hoamoal en Banda weken zij in 1571 van Hitu uit naar de overzijde van de baai en vestigden zich op het schiereiland Leitimor.

Gealarmeerd door de verschijning van Nederlandse schepen in de Molukse wateren, brachten de Portugezen in 1601 een oorlogsvloot in de vaart die op Hoamoal en Hitu militaire successen boekte, maar tegelijk de Hituezen en hun medestanders in de armen van de Nederlanders dreef. In 1603 en 1605 stuurden de hoofden van Hitu gezantschappen naar Banda en Banten op West-Java om de Nederlanders om onmiddellijke hulp te verzoeken.

Hitu onder Kapitan Hitu Tepil

In februari 1605 gaven de Portugezen hun fort op Ambon zonder noemenswaardig verzet over aan Steven van der Haghen, de admiraal van de eerste vloot van de Verenigde

12 Over deze onderliggende tegenstellingen op de Midden-Molukken, zie Van Fraassen 2005.

Oost-Indische Compagnie die Hitu bereikte.¹³ Van der Haghen gaf hiermee gevolg aan de smeekbede van de Hituezen om hen bij te staan in de strijd tegen de Portugezen. Namens de Staten-Generaal en stadhouder Maurits van Nassau sloot hij een verbond waarbij de Hituezen een eed van trouw aflegden en aan de Compagnie het monopolie op de opkoop van kruidnagelen toezegden. Terwijl de voormalige christelijke bondgenoten van de Portugezen nu als onderdanen van de Compagnie werden beschouwd, golden de Hituezen als bondgenoten en behield het land Hitu zijn autonomie.

Het politiek bestel dat de Hituezen in de voorafgaande decennia hadden opgebouwd, was goeddeels bewaard gebleven: het collegiaal leiderschap van de vier *perdana's* bleef gehandhaafd, evenals de organisatie van hun onderdanen in zeven *uli*. De bijna permanente staat van oorlog waarin Hitu in de tweede helft van de zestiende eeuw had verkeerd, had evenwel zijn sporen nagelaten. De *perdana* Tanihitumesen was aan de oostzijde van de baai van Hitu gaan wonen, terwijl de *perdana* Nusatapi zich aan de westzijde had gevestigd. Op het westelijk deel van het schiereiland lagen op dat moment de belangrijkste kruidnagelarealen.

De *perdana* Nusatapi, tevens *Kapitan* Hitu, was in deze periode Tepil. Trouw aan het bondgenootschap wierp hij zich veelvuldig op als bemiddelaar waar conflicten tussen de Compagnie en andere partijen in de regio dreigden te escaleren.¹⁴ De Compagnie maakte daarvan in de beginjaren graag gebruik.

Na verloop van tijd kwam Tepil als bemiddelaar onvermijdelijk in een netelige positie, omdat er in de kruidnagelhandel onverenigbare belangen in het geding waren. Aanvankelijk was er in de monopoliecontracten met Hoamoal en Hitu geen prijs vastgelegd, met het gevolg dat de prijs van de kruidnagel ten gevolge van de concurrentie tussen Aziatische en Europese handelaren in tien jaar tijd bijna verdubbelde. Onderhandelingsresulteerden in aanvullende contracten waarin een vaste prijs werd bepaald.¹⁵ Daarmee kwam er geen einde aan wat door de Compagnie als sluikhandel werd bestempeld: de kruidnagelproducenten op Hoamoal en Hitu hadden er belang bij het monopolie van de Compagnie zo veel mogelijk te ontduiken. Hoewel de sultan van Ternate onder protectoraat van de Compagnie stond en verplicht was het monopoliecontract te erkennen en te onderhouden,¹⁶ gedoogde hij in de praktijk dat zijn onderdanen op Hoamoal probeerden de vrije handel in stand te houden.

Toen het ondoenlijk bleek om de sluikhandel terug te dringen door vaartuigen op zee te controleren, ging de Compagnie, in strijd met de in Nederland beleden opvatting over *mare liberum*, het recht van vrije vaart, ertoe over alle Aziatische handelaren te weren. Omdat *Kapitan* Hitu Tepil zijn stem hiertegen niet verhief en een confrontatie

13 Het fort, naar het katholieke feest van Maria Boodschap op 25 maart *Nossa Senhora da Anunciada* genoemd, werd na de overdracht omgedoopt tot fort 'Victoria'. Om dit fort ontstond de stad Ambon.

14 Tepil bemiddelde in conflicten op Hoamoal, Buano, Seram, Leitimor en in 1621 ook op Banda.

15 Ridjali 2004, p. 48.

16 In 1606 veroverden de op de Filipijnen gevestigde Spanjaarden Ternate, waarna de Nederlanders een jaar later de oostkust heroverden, een fort bouwden en daar een nieuwe sultan onder hun bescherming namen. Het sultanaat was voor het herstel en de handhaving van zijn gezag van de Compagnie afhankelijk. Zie Ridjali 2004, p. 51-52.

met de Compagnie vermeed, verloor hij aan gezag, zowel onder de hoofden van Hitu als onder de kruidnagelproducenten op Hoamoal.

Hitu onder Kakiali

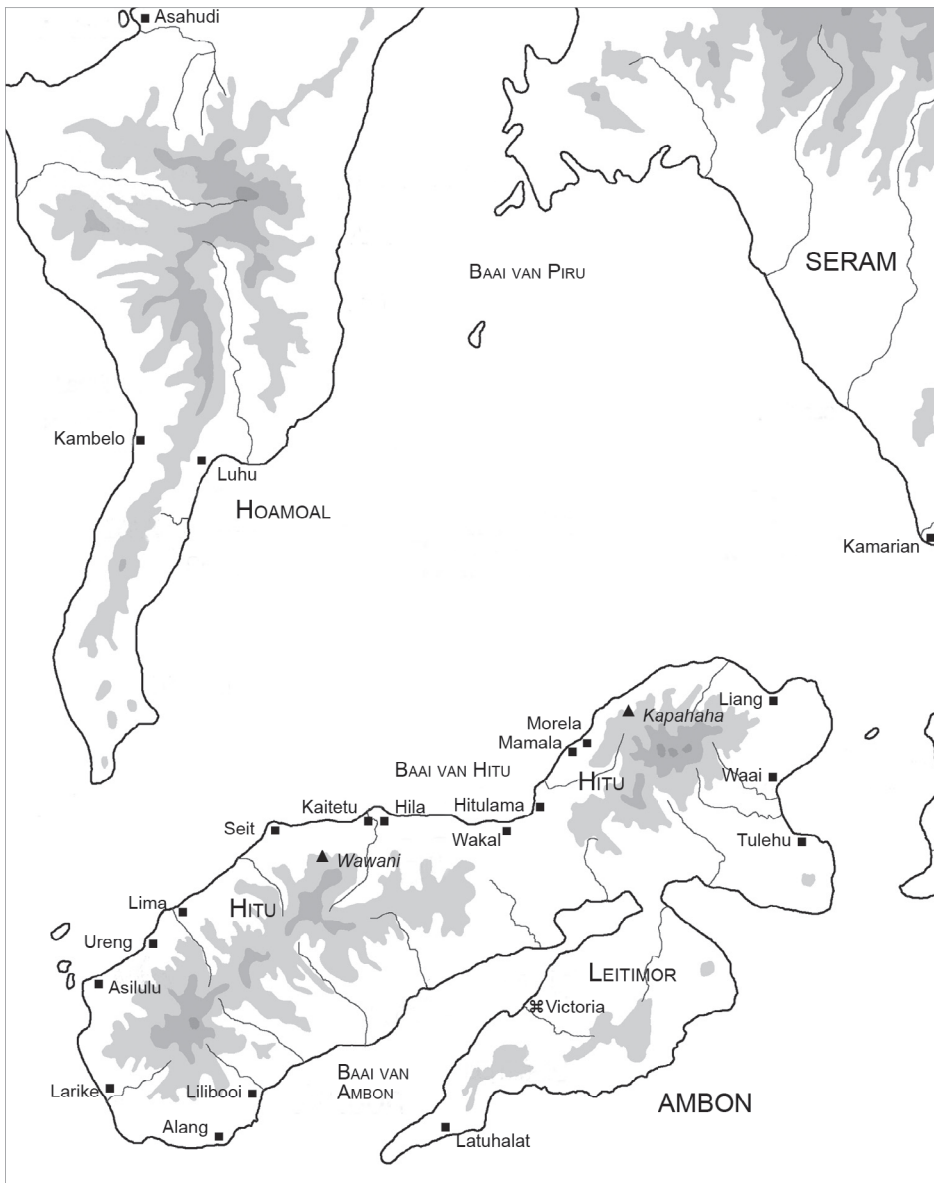
Toen de oude Tepil in 1633 overleed, heerste er in het land Hitu en bij de Compagnie grote bezorgdheid over zijn opvolging. Zijn beide oudste zoons waren al overleden en hij had zijn zoon Kakiali niet als zijn opvolger willen aanwijzen. Uiteindelijk werden zijn titels en bevoegdheden verdeeld: zijn jongere broer Baros werd benoemd tot *perdana* Nusatapi en Kakiali tot *Kapitan* Hitu.¹⁷

Tepil had vastgehouden aan het beginsel van collegiaal bestuur van de vier *perdana*'s en ook steeds in die geest gehandeld, maar Kakiali begon al spoedig zelfstandig en eigenzinnig te opereren. Het wekte wantrouwen en verdeeldheid. In het bijzonder Kajoan, de *perdana* Tanihitumesen, volgde hem met argusogen. Hij rapporteerde aan de gouverneur Gijsels dat Kakiali heimelijk plannen smeedde om zich samen met Leliato, de Ternataanse gouverneur op Hoamoal, onder bescherming van Makassar te stellen. Het was een verontrustend perspectief, want deze havenstad ontwikkelde zich in het tweede kwart van de zeventiende eeuw tot een politiek en economisch centrum dat door de uitbreiding van zijn handelsnetwerken een niet te onderschatten bedreiging voor het sultanaat Ternate en de Compagnie vormde.

Gijsels werd in 1634 opgevolgd door gouverneur Anthonio van den Heuvel. Deze deed een drieste, slechts half gelukte poging om de hoofden van Hitu en Hoamoal tijdens een beraad op schepen voor de kust van Hoamoal te gijzelen. Hij liet Kakiali en Tamalesi, het hoofd van het dorp Wakal, gevangen houden en martelen om hun plannen voor de toekomst te achterhalen. Een groot deel van de bevolking van Hitu verschanste zich in het binnenland onder leiding van Usen, een voorvechter uit het geslacht Patih Tuban die de titel Patiwani (*patih*: vorst; *wani* of *berani*: stoutmoedig) droeg.

Gijsels, die terugkeerde om orde op zaken te stellen en een minder onbesuisde opvolger van Van den Heuvel te benoemen, hield Kakiali gevangen en benoemde diens tegenstander Kajoan, de *perdana* Tanihitumesen, tot *Kapitan* Hitu. Deze aantasting van de Hituese adat zette veel kwaad bloed. De nieuwe gouverneur Jochem Roelofsz. van Deutecom vergrootte in 1636 de onrust door Kakiali en Tamalesi als in de boeien geslagen misdadigers naar Batavia te laten overbrengen en de christelijke onderdanen van de Compagnie door een grievende stijl van optreden van zich te vervreemden. Het kwam op de Ambonse eilanden tot een algemene opstand, een crisis die persoonlijk ingrijpen van de gouverneur-generaal Anthonie van Diemen noodzakelijk maakte. Hij herstelde het gezag van de Compagnie in 1637 met een interventiemacht van zeventien schepen. Kakiali werd in vrijheid gesteld en opnieuw tot *Kapitan* Hitu benoemd, terwijl Kajoan als *perdana* Tanihitumesen het voorzitterschap van het college van vier *perdana*'s kreeg toebedeeld. Om de macht van de *Kapitan* Hitu in te perken werd een nieuwe, breder samengestelde Hituese regering gevormd.

17 Ridjali 2004, p. 60.

Kaart 4 Ambon, Hoamoal.

Van Diemen wilde het gebied niet alleen pacificeren, maar ook voor de langere termijn een oplossing voor de geschillen rond het monopolie treffen. Daarom nodigde hij de Ternataanse sultan Hamza uit om het jaar erop voor gezamenlijk overleg naar het dorp Hila aan de baai van Hitu te komen. Hij kwam hiervoor zelf in juni 1638 met een aanzienlijke vloot opnieuw uit Batavia over.

De sultan zette bij de onderhandelingen met Van Diemen hoog in. Hij vroeg om

uitbreiding van zijn gezag over alle moslim-negorijen op Hitu, Haruku, Saparua en Seram. Tot dan toe waren de Hituezen zelfstandige contractpartners van de Compagnie geweest, onafhankelijk van Ternate en van de Ternataanse gouverneurs op Hoamoal. Van Diemen verklaarde echter dat de Hituese *perdana's* thans, in tegenstelling tot eerdere verklaringen, in meerderheid de sultan van Ternate als vorst en gebieders over de dertig negorijen van Hitu erkennen.¹⁸ Vervolgens ging hij akkoord met de Ternataanse gebiedsuitbreiding, zij het onder voorwaarde dat deze overeenkomst slechts zou gelden zolang de monopolieverplichtingen door Ternate werden nagekomen. Het contract waarin deze afspraken werden vastgelegd, werd op 20 juni 1638 ondertekend door Van Diemen en Hamza, maar niet door de hoofden van Hitu en van de moslimdorpen op Seram, Haruku en Saparua die door dit contract in naam onderdanen van Ternate waren geworden.¹⁹

De strijd om Wawani

Kakiali sloeg de onderhandelingen aan de baai van Hitu gade vanaf de nabijgelegen berg Wawani die in tijden van oorlog van oudsher als vluchtberg fungeerde. Hij had zich daar verschanst met Patiwani, de aanvoerder uit het geslacht Patih Tuban, en zijn neef Ridjali, die hem als imam en aanvoerder terzijde stond.

Zij zagen onder de nieuwe politieke omstandigheden geen andere mogelijkheid dan aan te sturen op een confrontatie met de Compagnie. Hierbij hoopten zij, mede vanwege bestaande huwelijksbetrekkingen, te kunnen rekenen op de steun en deelname van de hoofden op Hoamoal.²⁰ De kans op succes was echter ondenkbaar zonder de steun van Makassar. Daarom zond Kakiali in 1638 een gezantschap onder leiding van Patiwani naar het hof te Makassar om aan te dringen op een meer directe inmenging in de conflicten tussen Hitu, de Compagnie en Ternate. Na een eerste afhoudende reactie werd het verzoek om inmenging een jaar later met aandrang herhaald door een tweede gezantschap onder leiding van Ridjali. Hij had voor de sultan en zijn rijksbestuurder niet alleen een lading kruidnagelen meegebracht, maar ook aarde uit Hitu. Dit laatste geschenk symboliseerde een aanbod om het gezag over Hitu over te dragen aan Makassar. De sultan en zijn rijksbestuurder gaven te kennen dat zij niet bereid waren de Compagnie de oorlog te verklaren, maar wel handelsvloeden en, tegen een vergoeding, enige

18 Wel merkte hij op dat Kakiali op de betreffende bijeenkomst niet aanwezig was geweest, evenmin als Telukabesi, een hoofd uit Kaoans geslacht Tanihitumesen.

19 Ridjali 2004, p. 55. De sultan kwam de Compagnie tevens tegemoet door in plaats van een gouverneur op Hoamoal slechts enkele zaakgelastigden aan te stellen en door de zittende gouverneur Leliato aan de Compagnie uit te leveren.

20 In eerdere jaren was Kakiali's oudste broer Mihirdjiguna gehuwd geweest met een vooraanstaande Ternataanse. Hoewel de Compagnie sterk gekant was tegen een verdere uitbreiding van de huwelijksbetrekkingen tussen de Nusatapi's en de Ternatanen, huwde Kakiali in 1637 met een dochter van de Ternataanse prins Laksamana, die voorheen steeds Leliato in zijn strijd tegen de Compagnie had gesteund. Omgekeerd huwde Luhu, de aanzienlijkste Ternataan op Hoamoal, in 1642 met een zuster van Kakiali. Twee andere zusters van Kakiali waren eveneens gehuwd met hoofden van Hoamoal en het nabijgelegen eiland Buano.

hulptroepen wilden sturen. In dit standpunt kwam geen verandering toen een derde gezantschap in 1640 naast economische en politieke motieven godsdienstige motieven aanvoerde om de Compagnie de oorlog te verklaren en daardoor de islam voor een dreigende teloorgang te behoeden. Ook door een vierde Hituees gezantschap in 1641 lieten zij zich niet verleiden tot een oorlogsverklaring.

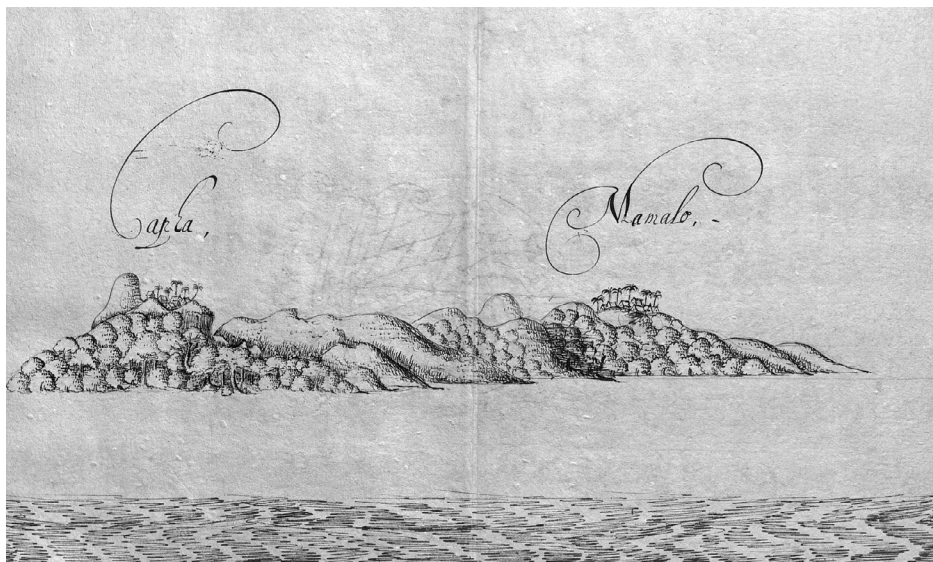
De Makassaren stuurden in deze jaren handelsvloten die erin slaagden een groot deel van de kruidnageloogsten van Hoamoal en Hitu te bemachtigen. Met hun hulp bracht Kakiali ook de kruidnagelrijke zuidwesthoek van Ambon onder zijn controle door de daar gelegen versterking van de Compagnie te overvallen en te verwoesten. De aanwezigheid van de handelsvloten met Makassarse strijders versterkte echter de onenigheid onder de Hituezen. Verschillende hoofden klaagden dat Kakiali overal op Hitu kruidnageloogsten opkocht en verhandelde, ook van dorpen die niet onder de *perdana* Nusatapi ressorteerden. De bevolking had onder de oorlogsomstandigheden te lijden omdat ze de strijders en hun bondgenoten van voedsel moest voorzien en diensten moest leveren bij de vestingbouw en de kruidnageloogst.

Schepen van de Compagnie brachten de Makassaren een zware slag toe in maart 1642 door zeventien Makassarse vaartuigen voor de kust van Wawani met kannonnades te vernietigen en wat westelijker nog een negental vaartuigen. In mei 1643 lanceerde Gerard Demmer, de gouverneur van Ambon, een geconcentreerde aanval op de Hituese en Makassarse versterkingen. Het verlies van de handelsvloot en het bruggenhoofd op Hitu bezegelde het lot van de Makassarse kruidnagelhandel: vanaf dat moment werd er op de markt van Makassar geen partij van enige omvang meer te koop aangeboden.²¹

Kakiali's vesting op Wawani bleef nog enkele maanden behouden. Demmer bouwde ter hoogte van het naburige dorp Seit een fort aan de kust en beval de bevolking in het achterland om zich daar aan de kust te vestigen. In augustus ging Demmer in op het aanbod van een Spanjaard om Kakiali op de Wawani om het leven te brengen. De sluipmoordenaar, die met de Hituezen tegen de Compagnie had gevochten, pleegde de aanslag in de nacht van 16 op 17 augustus en kreeg hiervoor vrijwaring van vervolging en een beloning van tweehonderd realen. Bijna een week later, in de nacht van 21 op 22 augustus, werd de vesting op Wawani veroverd.

Begin september kreeg Demmer een nieuwe volmacht van de sultan van Ternate: de Compagnie zou voortaan uit naam van de sultan over zijn gebieden in de Ambonse gewesten regeren en voor recht en orde zorgen. Gewapend met deze volmacht, ontbood Demmer eind september alle hoofden van Hitu te Seit waar hij een verbod op de aanstelling van een nieuwe *Kapitan Hitu* afkondigde en de dorpschefs gebod om voortaan rechtstreeks de Compagnie te gehoorzamen, zonder zich nog iets gelegen te laten liggen aan de *perdana*'s. Het betekende dat het door de Hituezen opgebouwde politiek-maatschappelijke bestel in 1643 bij proclamatie werd afgeschaft.

21 Ridjali 2004, p. 57-58.

Afb. 15 Anoniem, Schetstekening van Kapahaba en Mamala, ca. 1635.

De belegering van Kapahaba

Al voor Tepils overlijden in 1633 waren de spanningen tussen de geslachten Nusatapi en Tanihitumesen zo hoog opgelopen dat Kajoan, de toenmalige *perdana* Tanihitumesen, toestemming van de Compagnie had gevraagd en gekregen om op de berg Kapahaba, gelegen in het bergmassief ten oosten van Hitulama, een versterking aan te leggen. Het was een natuurlijke vesting, die evenals de Wawani van oudsher als toevluchtsoord in tijden van oorlog had gefungeerd. In 1643 stond Kapahaba onder gezag van zijn neef Telukabesi. Hoewel Telukabesi geen partij voor Kakiali had gekozen en Kakiali's aanvoerder Patiwani in de crisis van 1634 zelfs een aanval op Kapahaba had gewaagd, voelde hij zich na de dood van Kakiali en de val van Wawani toch verplicht de vluchtelingen op Kapahaba in bescherming te nemen.

Perdana Tanihitumesen Kajoan beijverde zich om in heel Hitu een bedrag van drieduizend realen in te zamelen en aan Demmer te schenken, met het verzoek om genade te verlenen aan Patiwani, Ridjali en de andere hoofden die aan de zijde van Kakiali hadden gestaan en zich nu te Kapahaba bevonden. De gouverneur was echter onverzoenlijk en eiste onvoorwaardelijke uitlevering. Het leidde tot een langdurige belegering, waarvan de inzet aan de kant van de Hituese hoofden vooral het herstel en het behoud van de regering van Hitu lijkt te zijn geweest.²²

Een poging om Kapahaba in april 1644 van de achterzijde aan te vallen mislukte, waarna Demmer de vrucht- en kruidnagelbomen in de omgeving liet kappen. Met twee schansen aan de kust en met patrouillevaartuigen trachtte de Compagnie daarna ver-

22 Ridjali 2004, p. 63.

geefs een blokkade op te werpen. Toen een nieuwe poging om de vesting te veroveren in oktober 1644 op niets uitliep, besloot Demmer tot een strafexpeditie tegen de dorpen op de zuidkust van Seram, die sago en vis aan Kapahaha hadden geleverd. Patiwani, die met zeventig man vanuit Kapahaha naar Seram was gevaren om de dorpen bij te staan, sneuvelde in januari 1645 tijdens een gevecht op zee.

Nadat een nieuwe militaire actie tegen Kapahaha op niets was uitgelopen, arriveerde in mei 1645 een gezantschap uit Ternate op het fort Victoria, met brieven van de sultan waarin hij bij Demmer, Telukabesi en de andere hoofden van Hitu aandrang op onderhandelingen. Beide partijen stemden toe, maar Telukabesi eiste wel dat bij de onderhandelingen, die op het fort Victoria zouden plaatsvinden, de sultan en de Hituese en Ternataanse hoofden borg zouden staan voor zijn veiligheid. Op 9 augustus, de dag van de onderhandelingen, eiste hij bovendien op het laatste moment voor de zekerheid enkele Nederlandse gijzelaars op Kapahaha. Daarop werden de onderhandelingen afgebroken.

In oktober 1645 bracht Demmer zeventig Alfoeren uit het binnenland van Seram over om in de omgeving van Kapahaha koppen te snellen. Ook zette hij de kustdorpen met dreigementen en een visverbod onder druk om mee te werken aan de blokkade van de vesting. In Kapahaha was men nu genoodzaakt zelf op riskante voedseltochten over zee uit te gaan. Het moreel werd aangetast door honger en ziekte, zodat steeds meer vrouwen en kinderen Kapahaha in de eerste maanden van 1646 verlieten. Ook ging de bevolking van dorpen in de omgeving ertoe over om gevangenen in de omgeving van de vesting te maken en aan de Compagnie uit te leveren, in de hoop dat het visverbod vanwege deze bewijzen van goede wil zou worden opgeheven.

In de vroege morgen van 25 juli 1646 werd Kapahaha, toch nog onverwacht, overrompeld door troepen onder bevel van kapitein Jacob Verheiden. Het handjevol soldaten dat de onbewaakte vesting binnendrong, veroorzaakte zo'n paniek dat de vesting nagenoeg zonder slag of stoot in handen van de Compagnie viel.

De afwikkeling

Bij de overrompeling van Kapahaha ontsnapten Telukabesi en Ridjali aan arrestatie. Telukabesi verborg zich in het bergland achter Kapahaha, probeerde vergeefs op Haruku bescherming en hulp te krijgen en besloot uiteindelijk om zichzelf in het fort Victoria te laten berechten. Hij werd veroordeeld en op 1 september 1646 onthoofd. Ridjali slaagde erin om met enkele familieleden naar Hoamoal en vandaar naar de eilanden Kelang en Buru te ontkomen, vanwaar hij doorreisde naar Makassar. Hier vond hij asiel en stelde hij op verzoek van de rijksbestuurder Patinggaloang de historie van het land Hitu op schrift.²³

Demmer liet op Hitu, Haruku en Saparua alle resterende inheemse vestingwerken afbreken en verordende alle kampongs in het binnenland om zich in dorpen aan de kust te vestigen.

23 De tekst van Hikajat Tanah Hitu (Historie van Hitu) is uitgegeven met een inleiding, annotaties en een Nederlandse vertaling in Ridjali 2004.

Het duurde al met al toch nog een tiental jaren voordat het monopolie definitief werd veiliggesteld door een bijzonder bloedige en destructieve oorlog die resulteerde in de ontvolking van het schiereiland Hoamoal en de eilanden Manipa, Kelang en Boano.²⁴ Doordat de Compagnie de kruidnagelteelt op de eilanden Ambon, Haruku, Saparua en Nusalaut concentreerde, beheerste ze niet alleen de kruidnagelhandel, maar ook de kruidnagelteelt.²⁵

In het vervolg van dit hoofdstuk zullen we zien welk beeld van de strijd om Kapahaha Ritter oproept in zijn historische roman *Toeloecabesie*.

4.2 Willem Leonard Ritter, Europeaan in Indië

Omdat er betrekkelijk weinig onderzoek naar Willem Leonard Ritter is gedaan, bevat deze paragraaf een schets van zijn gehele leven en werk.²⁶

Ritter werd geboren op 6 maart 1799 en groeide in Haarlem op als zoon van een uit Thüringen geïmmigreerde winkelier en een moeder die eveneens van Duitse afkomst was. Op 30 maart 1815 werd hij aangesteld als chirurgijn der derde klasse bij het Regiment Oost-Indische Infanterie No. 5, dat in het koloniaal werfdepot te Harderwijk werd voorbereid op uitzending naar Indië. Na de onverhoedse terugkeer van Napoleon uit Elba werden deze troepen halsoverkop ingezet op het Europese strijdtoneel. De jonge Ritter maakte de Slag bij Waterloo en het beleg van Valenciennes in het Franse Département du Nord mee alvorens hij op 29 oktober 1815 met het linijschip *Amsterdam* naar Batavia vertrok.

Officier van gezondheid

Op 31 juli 1816, ruim twee maanden na aankomst, werd Ritter als officier van gezondheid ingescheept op het linijschip *Admiraal Evertsen* dat uit Batavia naar Makassar op Celebes vertrok met aan boord ca. vierhonderd man infanterie, een klein detachement artillerie en de commissaris die was aangesteld om in Makassar het bestuur van de Engelsen over te nemen. Eerste officier op de *Admiraal Evertsen* was op dat moment Maurits Ver Huell. Het is niet waarschijnlijk dat zij kennis met elkaar hebben gemaakt: Ritter was twaalf jaar jonger dan Ver Huell en stond als chirurgijn der derde klasse veel lager in rang.

Ritter verbleef ruim anderhalf jaar in Makassar en omstreken, eerst in de in verwaarloosde staat verkerende buitenpost Bulukumba en later op het fort Rotterdam. In zijn later geschreven verhalen *De paarden diefstal* (1839) en *Het spook* (1842) vertelt hij geamu-

24 De kruidnagelproductie van Manipa en Hoamoal bedroeg in 1620 184.000 Amsterdamse ponden en in 1647 175.000 ponden. Na 1656 was er geen productie. Zie Knaap 2004, p. 297-298.

25 De productie op het schiereiland Leitimor en op de eilanden Haruku, Saparua en Nusalaut liep van 24.000 Amsterdamse ponden in 1620 op tot 145.000 ponden in 1647 en 389.000 ponden in 1670. Zie Knaap 2004, p. 297-298.

26 Biografische gegevens zijn vooral te vinden in Dornseiffer en Ten Kate 1991, Sol 1989 en 1991.

seerd hoe hij met collega-officieren de verveling moest zien te verdrijven met grog en landerige gesprekken. Blijkens autobiografische passages in *De rekrut* (1839) keerde hij in april 1818 terug in Batavia, waar hij met andere officieren van gezondheid was gehuisvest in een militair hospitaal in Weltevreden. Het jaar erop legde hij hier met goed gevolg het examen voor chirurgijn der tweede klasse af.²⁷

Vermoedelijk werd Ritter vervolgens gedetacheerd op verschillende posten op Java. In elk geval vertrok hij in juli 1822 uit Batavia naar de westkust van Borneo met een militaire expeditie onder luitenant-kolonel H.J.J.L. ridder de Stuers. In dit gebied hadden de lokale vorsten in het midden van de achttiende eeuw Chinezen uitgenodigd om goud te delven en de toegestroomde mijnwerkers hadden zich verenigd in een zevental gemeenschappen, elk onder een uit de leden gekozen *kongsi* of bestuur. Deze *kongsi*'s voelden zich spoedig sterk genoeg om zich onafhankelijk van hun gastheren te verklaren en waren evenmin bereid het Nederlands gezag in dit gebied zonder slag of stoot te accepteren. De Stuers slaagde slechts ten dele in zijn opdracht de *kongsi*'s in het gareel te brengen.

Voor Ritter was de expeditie de eerste kennismaking met het gebied waar hij een reeks van jaren werkzaam zou blijven, niet als officier van gezondheid, maar als bestuursambtenaar. In juli 1823 werd hem op eigen verzoek eervol ontslag als chirurgijn verleend. Kort daarna werd hij aangesteld als hoofd van een bestuurspost in Landak, een gebied in het binnenland van West-Borneo waar goud en diamant werden gewonnen.

Ambtelijke loopbaan op West-Borneo

De volgende jaren van Ritters loopbaan als civiel ambtenaar worden geschetst in een editie van archiefstukken van zijn superieur, resident J.D. van den Dungen Gronovius:

De heer W.L. Ritter [...] werd in 1825 Adsisistent-resident van Landak, in 1826 Adsisistent-resident van Sambas, in 1827 waarnemend Secretaris van de Residentie Borneo's Westkust, terwijl toen de heer S. van der Wouden tot Civiel Gezaghebber te Sambas werd benoemd. Geschillen van dezen ambtenaar met den Sultan over twee vrouwen, die door een Boeginees voor den Landraad waren gedaagd, maar zich onder bescherming van den Sultan gesteld hadden, gaven aanleiding dat, op verzoek van dien Vorst, de heer v.d. Wouden uit zijne betrekking werd ontslagen, en de heer Ritter, die wegens zijne minzaamheid en grondige bekendheid met de inlandsche zeden en instellingen zeer bij den Sultan in aanzien stond, andermaal tot Adsisistent-resident van Sambas werd benoemd. Hij bleef in die betrekking totdat hij in 1832 den heer Gronovius als waarnemend Resident der Westkust verving.²⁸

Kwaliteiten als tact en belangstelling voor 'inlandsche zeden en instellingen' stempelden Ritter tot een waardevol ambtenaar, in het bijzonder in een gebied als Borneo's westkust waar het gouvernement zijn gezag met zeer beperkte middelen wilde vestigen, uitbreiden en handhaven.

²⁷ Ritter 1843, p. 101.

²⁸ Van den Dungen Gronovius 1871, p. II, vn. I.

Het was in allerlei opzichten een plezierige periode. In december 1829 werd hij gevraagd om lid te worden van de sociëteit La Belle Alliance in Pontianak en om vanuit zijn standplaats Sambas als correspondent mee te werken aan de uitgave van een krantje voor het handjevol Europeanen dat op de westkust van Borneo was gevestigd.²⁹ Van het *Borneo's nieuwsblad* verschenen in 1830 wekelijkse afleveringen van in beginsel vier handgeschreven pagina's die op de pennerij van de residentie werden vervaardigd. De meeste van Ritters bijdragen aan het *Nieuwsblad* waren bedoeld ter verstrooiing: met de berijming van grappige, soms kluchtige anecdotes onderscheidde hij zich van collega's die pompeuze 'krijgszangen' of een vrome lofzang op de zegeningen van de huwelijkse staat inzonden.

Tijdens zijn bezoeken aan Batavia bouwde Ritter in deze jaren ook zijn maatschappelijke netwerk uit, bijvoorbeeld door lid te worden van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, toe te treden tot het Genootschap van Waterloo en zich aan te sluiten bij het Natuur- en Letterkunde beoefenend Genootschap onder de zinspreuk 'Studio et Labore'.³⁰ Hij had voldoende vertrouwen in zijn toekomst om op 21 mei 1829 in zijn standplaats Sambas te huwen met Catharina Laurence de Brabant, dochter van J.J.A. de Brabant, kapitein in het Nederlands-Indisch Leger.³¹ Het jaar erop kreeg het echtpaar het eerste van vier kinderen.

Vanaf 1830 kwamen nieuwe politieke richtlijnen van de regering in Batavia op gespannen voet te staan met de praktijk van het bestuur op Borneo's westkust. Gouverneur-generaal Van den Bosch constateerde bij zijn aantreden dat de uitgaven voor het bestuur over de eilanden buiten Java over het geheel genomen veel hoger waren dan de opbrengsten. Daarom koos hij voor een beleid dat beoogde 'de bezittingen dier verspreide posten tot den minst mogelijken omslag en de geringste kosten in te krimpen'.³² De bestuursambtenaren in 'buitenbezittingen' zoals de Westkust van Borneo kregen dan ook te verstaan dat zij zich zo veel mogelijk dienden te onthouden van bemoeienis met binnenlandse aangelegenheden. De hoge regering in Batavia was van oordeel dat het direct bestuur had geleid tot 'noodeloze moeilijkheden en improductieve uitgaven'.³³

Het ongeluk wilde dat juist in deze periode de spanningen tussen de inlandse vorsten, de Chinese kongi's en het Nederlands bestuur zo hoog opliepen dat resident Van den Dungen Gronovius zich genooddaakt voelde het gouvernement een verzoek om militair ingrijpen te doen.³⁴ Van den Bosch stelde de resident op non-actief en benoemde de bestuursambtenaar E.A. Francis tot commissaris voor Borneo's Westkust om orde

29 Volgens een opgave in *Borneo's Nieuwsblad* 15 (11 april 1830) waren er in de residentie Westkust Borneo in 1829 op een bevolking van zo'n 250.000 Maleiers, Dajaks en Chinezen dertien Europeanen gevestigd, waarvan drie te Sambas en tien in Pontianak. Europese militairen waren bij deze telling niet begrepen. Zie Termorshuizen 2001, p. 57-61.

30 Sol 1989, p. 72. Over het Natuur- en Letterkunde beoefenend Genootschap, zie Groot 2009, p. 366.

31 In een bericht over de vermoedelijke zelfmoord van een fuselier in Sambas, geplaatst in *Borneo's Nieuwsblad* van 1 januari 1830, is er sprake van 'het badhuis van den heer kapitein de Brabant'. Ritters schoonvader was vermoedelijk enige tijd in Sambas gelegerd. Zie Termorshuizen 2001, p. 61.

32 Van den Bosch 1864, p. 466.

33 Veth 1856, dl. 2, p. 475.

34 Zie Veth 1856, dl. 2, p. 443-545.

op zaken te stellen. Deze meende na onderzoek dat de spanningen eerder waren veroorzaakt door inlandse vorsten die zich ten koste van de Chinezen en van hun eigen bevolking hadden verrijkt, dan door de veronderstelde weerspanningheid van de kongsi's. Hij schafte de heffing van tolleren af en ontwierp maatregelen om het bestuur te baseren op vrije handel en geregelde belastingen. Bovendien ontwierp hij een flinke bezuiniging op de bestuurskosten van West-Borneo door het aantal bestuursposten te verminderen en de in het gebied gelegde garnizoenen op te heffen of in te krimpen.

Ritter werd na het ontslag van resident Van den Dungen Gronovius voorlopig tot waarnemend resident benoemd. Hij kreeg van Francis nadere instructies om de gewenste maatregelen door te voeren. Tot 1834 had hij de handen vol om de zaken in de verschillende districten van de residentie af te wikkelen. Daarna werden nieuwe bestuursambtenaren aangesteld en keerde hij terug naar Batavia om verantwoording af te leggen.

In deze periode werd hij door een zwaar persoonlijk verlies getroffen. Op 29 oktober 1834 verscheen het volgende bericht in de *Javasche Courant*:

Na verloop van slechts acht dagen na het overlijden van mijn jongste dochttertje, overleed tot mijne diepe droefheid op heden na eene kortstondige bedlegering mijne geliefde echtgenoot Katharina Laurence de Braband, in den jeugdigen ouderdom van nog geene 22 jaren, mij nalatende twee kinderen die nog te jong zijn hun verlies te beseffen. Pontianak, 8 september 1834. W.L. Ritter.³⁵

Zonder middel van bestaan

Het onderzoek dat Francis op West-Borneo had ingesteld, bleef Ritter achtervolgen omdat een onderzoekscommissie van de Algemene Rekenkamer aanleiding had gezien om de financiële huishouding van de residentie uit te spitten. Hij werd voorlopig op non-actief gesteld.

Onder deze omstandigheden was het een uitkomst voor Ritter dat hij in de loop van 1836, nog voordat de commissie haar onderzoek had afgerond, toch weer een aanstelling in dienst van het gouvernement kreeg. Op 31 oktober 1836 werd hij ter beschikking gesteld van de resident van Sumatra's westkust en hij verliet Java om zich in Padang te vestigen. Zijn aanstelling zal ongetwijfeld gebeurd zijn met instemming, en wellicht zelfs op verzoek, van Francis, de nieuwe resident van Padang. Francis had tijdens zijn werkzaamheden op de westkust van Borneo veel profijt gehad van de rapporten en verslagen die Ritter hem ter beschikking had gesteld. Zo publiceerde hij in zijn memoires een landbeschrijving van West-Borneo die hij grotendeels had samengesteld uit 'informatiën van den toen met het burgerlijk gezag aldaar belaste Assistent-Resident W.L. Ritter, aan wien deswegens veel lof toekomt'.³⁶ Hij had bovendien zijn bestuurlijke en diplomatieke kwaliteiten leren kennen, toen Ritter als waarnemend resident van Bor-

³⁵ *Javasche Courant* 29 oktober 1834, p. 5. Een van de oudere kinderen was eveneens vroeg gestorven.

³⁶ Francis 1856, dl. 2, p. 230-231.

neo's westkust uitvoering moest geven aan de maatregelen die het onthoudingsbeleid van Van den Bosch vereiste. Een opdracht aan Ritter om vanuit Padang een reis langs de kust van Sumatra naar het hof van Atjeh te maken en hierover een uitvoerig rapport te schrijven, getuigde van het vertrouwen dat hij in hem stelde.

Op 13 december 1837 besloot het gouvernement om Ritters aanstelling op Sumatra te herroepen. De commissie van de Algemene Rekenkamer die het financieel beheer van Borneo's westkust onderzocht, had een rapport uitgebracht met daarin onder meer de conclusie dat Ritter en een commies van het residentiekantoor in Pontianak 'door hun ontrouwe handelingen met 's lands gelden als onwaardig zijn te beschouwen den lande verder te dienen.'³⁷ Op advies van de procureur-generaal bij het Hooggerechtshof besloot het gouvernement na weging van 'verschonende termen' weliswaar om Ritter niet strafrechtelijk te vervolgen, maar het vorderde toch een bedrag van ruim f 24.000 van hem terug. Hoewel naar aanleiding van door hem ingediende verzoekschriften af en toe een deel van dit bedrag werd kwijtgescholden, zag het er niet naar uit dat hij zijn schulden ooit zou kunnen vereffenen. In augustus 1843 nam het gouvernement Ritter voor de resterende schulden in gijzeling, niet in de verwachting dat hij onder deze druk wel tot betaling in staat zou zijn, maar 'als een boete en straf voor pligtsverzuim, nalatigheid en schending van het in hem gestelde vertrouwen'.³⁸ Vanuit de gevangenis diende Ritter, onder meer met een beroep op zijn gezondheid, verzoeken om clementie in. Uiteindelijk bracht de directeur van financiën op 29 november 1843 een advies uit waarin hij opmerkte dat Ritter

bereids voor die hechtenis jaren achtereen zonder middel van bestaan heeft rondgezworven en zich en zijne kinderen van de liefdadigheid van anderen heeft moeten onderhouden; al het welk als eene gevoelige straf kan worden aangemerkt voor iemand, die vroeger met de beste vooruitzichten zijne officiële loopbaan betrad en vervolgde.³⁹

De 'liefdadigheid van anderen' waarvan in dit stuk sprake is, zou kunnen verwijzen naar ondersteuning door familieleden van zijn overleden echtgenote. In het bijzonder met zijn zwager Desiré Lambert de Brabant, die carrière in het Koninklijk Nederlandsch-Indisch Leger maakte, heeft hij zijn leven lang contact gehouden.⁴⁰ Op 13 december 1843 werd Ritter weer in vrijheid gesteld, onder voorwaarde dat hij tenminste f 50 per maand als aflossing van zijn schulden zou overmaken. Voor dit bedrag stelden vrienden van Ritter zich garant.⁴¹

Van Ritters omstandigheden in de jaren 1838 tot 1851, toen hij in Batavia als ambte-loos burger moest zien rond te komen, is bijzonder weinig bekend. 'De niet onverdien-stelijke schrijver W.L. Ritter moest in 1845 te Batavia leven van het zaakwaarnemers-

37 Dornseiffer & Ten Kate 1991, p. 83.

38 Uit: 'Advies van de directeur van Financiën d.d. 29 november 1843, vermeld in de resolutie van 13 december 1843, no. 39', ARA: 2652. Geciteerd in Dornseiffer & Ten Kate 1991, p. 84.

39 Geciteerd in Dornseiffer & Ten Kate 1991, p. 84.

40 Dornseiffer & Ten Kate 1991, p. 87. Desiré Lambert de Brabant was bij zijn eervol ontslag in 1872 opgeklommen tot generaal-majoor. Tussen 1834 en 1845 werd hij als sergeant, tweede luitenant en eerste luitenant ingezet bij expedities op Sumatra. Zie Bronnen betreffende de Midden-Molukken 1796-1902, register.

41 Dornseiffer & Ten Kate 1991, p. 84.

baantje en het opstellen van rekestten,’ noteerde koloniaal-historicus F. de Haan in zijn beschrijving van Oud-Batavia.⁴²

Ritter heeft zich in zijn eigen geschriften nooit uitgelaten over de tegenspoed die hem in zijn huwelijk en loopbaan heeft getroffen. Wel merkte hij aan het eind van zijn loopbaan in een ingezonden stuk over het bestuur van gouverneur-generaal Van der Capellen op dat diens opvolger Du Bus de Gisignies door wat minder rigoreus te bezuinigen ‘het levensgeluk van honderde huisgezinnen, buiten schuld in het ongeluk gedompeld, had kunnen bevorderen’.⁴³

Aanleg tot de letterkunde

Ritter heeft na zijn ontslag geprobeerd van zijn ervaringen als officier van gezondheid en civiel ambtenaar een productief gebruik te maken door de pen op te nemen en op basis van door hem opgedane kennis en ervaring verhalende teksten te gaan schrijven.

Hij werd op dit spoor gezet door het Tijdschrift voor Neêrland's Indië, dat in 1838 was opgericht door W.R. baron van Hoëvell. De redactie plaatste in de eerste twee jaargangen de beschrijvingen van Atjeh en onderhorigheden door Ritter en van de westkust van Sumatra door Francis.⁴⁴ In het eerste deel van de tweede jaargang stonden nog twee andere bijdragen van Ritter: in de rubriek ‘Geschiedenis’ een door hem opgetekend relaas van *De oorsprong van Pontianak* (1839) en onder de titel *Herinneringen uit vroegere jaren mijns levens* (1839) een autobiografisch verhaal over zijn verblijf in Bulukumba. Vele jaren later sprak Ritter in een open brief aan Van Hoëvell zijn waardering uit voor de wijze waarop deze hem destijds in zijn schrijversloopbaan op weg had geholpen met

mijne eerstelingen, waaraan gij zoo dikwerf de beschavende hand hebt gelegd, hetwelk ik steeds met erkentelijkheid heb gewaardeerd en mij tot leering strekte, mij, die nimmer iets aan de letterkunde gedaan had tot op de toevallige ontdekking, dat ik er eenigen aanleg toe bezat.⁴⁵

Na Ritters eerste bijdragen aan het Tijdschrift voor Neêrland's Indië volgden enkele productieve jaren. Tussen 1838 en 1845 leverde hij ruim twintig verhalende bijdragen van verschillende aard, niet alleen aan het Tijdschrift voor Neêrland's Indië, maar ook aan de letterkundige almanak *Lakschmi* en het tijdschrift *De Kopiïst*.

De meeste van deze bijdragen werden tevens uitgegeven in twee verzamelbundels. De eerste bundel, *Indische herinneringen, aanteekeningen en tafereelen uit vroegeren en lateren tijd*, verscheen in 1843 in Amsterdam en werd door de recensenten van *De Gids* en *Vaderlandsche letteroefeningen* welwillend ontvangen.⁴⁶ De tweedelige bundel *Nieuwe Indische verhalen en herinneringen uit vroegeren en lateren tijd* werd in 1845 uitgegeven in Batavia. Een

42 De Haan 1935, dl. I, p. 562, vn. 1. Volgens opgave van Cultureel Maçonniek Centrum Prins Frederik te Den Haag stond hij in de ledentabellen van de vrijmetselaarsloge ‘Ster in het Oosten’ in de periode 1846-1850 ingeschreven als zaakwaarnemer van beroep.

43 Ritter 1858, p. 7.

44 Ritter 1838; Francis 1839.

45 *Java-Bode* 30 april 1856, p. 5.

46 *De Gids* 1846, Eerste deel, p. 361-365; *Vaderlandsche letteroefeningen* 1844, p. 377-380.

oproep in de *Javaſche Courant* om op de nieuwe bundel in te tekenen had zo veel weerklank gevonden dat Ritter de intekenaren in het *Voorberigt* nadrukkelijk bedankte voor dit blijk van ‘voortdurende algemeene belangſtelling in zijne geringe lettervruchten en in zijnen perſoon’.⁴⁷

Vershillende verhalen uit deze periode werden onder de noemer van ‘herinneringen uit vroegere jaren mijns levens’ gepreſenteerd. Ze ſchetſen, soms met enige ironie, de kameraadſchappelijke en gemoedelijke omgang met beſtuursambtenaren en lagere officiëren die hij als chirurgijn en beſtuursambtenaar op zijn ſtandplaatsen aantrof, maar herinneren ook aan de vrienden en bekenden die door tropiſche ziekten en ongevallen vaak al op jonge leeftijd om het leven kwamen.

Een tweede groep verhalen bood beſchrijvingen van land en volk, in het bijzonder op Sumatra en de weſtkust van Borneo. In het voorbericht bij *Indiſche herinneringen* verklaarde Ritter aan deze verhalen ‘een hooger belang, dan alleen eene aangename verpoozing, eene in zeker opzigt meer blijvende waarde te mogen toekennen’.⁴⁸ In het voorbericht van *Nieuwe Indiſche verhalen* formuleerde hij zijn bedoelingen explicieter:

Aangename verpoozing, door eene onderhoudende lektuur, gegrond op waarheidvolle ſchetſen der zeden en gewoonten van de verſhillende volkſtammen den Indiſchen Archipel bewonende, en gevolgelijk eene kennisverbreiding dier zeden en gewoonten, welke voor velen in deze geweten zoo nuttig kan zijn, ziedaar, hetgeen hij zich bij het vervaardigen dier Verhalen en Herinneringen ſteeds heeft voorgesteld [...].⁴⁹

Ritters ‘waarheidvolle ſchetſen’, gepubliceerd in het *Tijdschrift voor Neêrland’s Indië*, waren gebaſeerd op de notities en rapporten die hij nog tijdens zijn loopbaan als beſtuursambtenaar had gemaakt. Het eerſte ſtuk, *Korte aantekeningen over het Rijk van Atjin* (1838), was een verſlag van de reis die hij in opdracht van Francis had gemaakt. Het tweede ſtuk, *De oorsprong van Pontianak* (1839), begint met een algemene landbeſchrijving van Borneo en een geografische introductie van het eilandje Pontianak in de delta van de grote rivier Kapuas. In de volgende episoden verhaalt Ritter hoe Pontianak zeventig jaar tevoren werd geſticht door ‘een gelukzoeker, een man bezoedeld met het bloed zijns evennaaſten en verrijkt met roof’.⁵⁰ Ook in volgende bijdragen over Weſt-Borneo, zoals *De diamant* (1840) en *De kanonneerboot* (1842) kieſt hij voor zijn beſchrijving van land en volk een verhalende vorm waarin hij bij de verbeelding van personages en taferelen de teugels van zijn verbeelding in meer of mindere mate heeft laten vieren.

Een derde groep verhalen handelde over gebeurteniſſen in het oude Batavia en was geïnſpireerd door passages uit Valentijns encyclopediſche werk *Oud en Nieuw Ooſt-Indië*, dat Ritter bij het opmaken van zijn ambtelijke rapporten als hiſtorische bron had leren waarden. *Neef en Oom* (1840) kondigde Ritter aan als een ‘verhaal uit het leven van den Gouverneur Generaal Abraham van Riebeeck’, *Jan Pekel Alias Klein of de Melattie-krans* (1841) als een ‘verhaal uit het leven van den Gouverneur-Generaal Antonie van Diemen’.

47 Ritter 1845, I, p. I.

48 Ritter 1843, p. III.

49 Ritter 1845, I, p. II-III.

50 *Tijdschrift voor Nederlaſch Indië* 2 (1839), I, p. 411.

De stof voor Pieter Erbeveld (1840) en Sara Speex, Batavia in 1629 (1843) vond hij eveneens in Valentijns werk. Ze kunnen gekarakteriseerd worden als historisch-romantische verhalen waarin hij historische personen in literaire personages en de historische gebeurtenissen in kleurige taferelen heeft herschapen.

In deze categorie verhalen valt ook *Toeloecabesie*, Amboina in 1644. Het heeft in zijn historisch-romantische werk een bijzondere plaats omdat hij *Toeloecabesie* heeft uitgewerkt tot een omvangrijke historische roman en omdat het verhaal zich grotendeels niet in Oud-Batavia, maar op Ambon afspeelt. We zullen de roman in de volgende paragraaf nader bespreken.

Een journalistieke loopbaan

Het is opmerkelijk dat Ritter tussen 1845 en 1852 op een enkele uitzondering na geen verhalende teksten publiceert. Wellicht was hij teleurgesteld door het gebrek aan literaire podia of ontmoedigd door de geringe opbrengsten van het schrijversbestaan. Mogelijk was hij ook genooddaakt tot andere bezigheden om zichzelf en zijn gezin langs financiële afgronden te voeren.⁵¹

Er was in Batavia in deze jaren sprake van een groeiende leesbehoefte onder militairen, bestuursambtenaren, predikanten, juristen, artsen, kleine ondernemers en andere ingezetenen, waaronder leden van de 'Europeesch-Indische klasse' en een groeiend aantal Europese dames. Verschillende boekhandelaren speelden hierop in door zelf leesbibliotheken te openen waarin uit Europa aangekomen romans, kranten en tijdschriften aan het publiek ter beschikking werden gesteld. Een in 1851 opgerichte Bataviase afdeling van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen verzelfstandigde zich in 1853 en richtte binnen een jaar een 'volks-leesbibliotheek' op. Onder het voorzitterschap van Ritter stelde de bestuurscommissie van deze bibliotheek zich een verlicht maatschappelijk doel: 'opwekking tot leeslust, ter beschaving van geest en verstand onder die volksklasse, wier middelen haar niet vergunnen daarvoor groote, ja zelfs geringe uitgaven te doen'.⁵² Het jaarverslag over 1857-1858 meldde dat hoofdzakelijk 'de Europeesch-Indische klasse' en een toenemend aantal militairen van deze voorziening gebruik maakte.⁵³

In verlichte kringen kon men de gedachte niet van zich afzetten dat het mogelijk zou moeten zijn om voldoende belangstelling te wekken voor oorspronkelijke gedichten en verhalen uit en over Indië. Hoewel de uitgave van het jaarboekje *Lakschmi* in 1843 wegens een te gering aantal intekenaars werd beëindigd, deed de firma Lange & Co enkele jaren later een nieuwe poging om afnemers te vinden voor een jaarboekje. In

51 Hoe penibel zijn omstandigheden waren, blijkt uit de advertentie die in juni 1851 in de *Javasche Courant* verscheen om een publieke verkoping van in beslag genomen roerende goederen van Ritter – 'een wagen, bendie, wagenpaarden, meubilair, en het geen verder te voorschijn zal worden gebracht' – aan te kondigen. Zie Dornseiffer en Ten Kate 1991, p. 87.

52 *Java-Bode* 29 september 1855, p. 7.

53 *Java-Bode* 29 oktober 1858, p. 4.

1848 verscheen de eerste aflevering van het letterkundig jaarboekje *Warnasarie* (warna: kleur; sari: bloem). Na verschillende redactiewisselingen werd Louis Tollens, een zoon van de Rotterdamse dichter Hendrik Tollens, in 1852 de verantwoordelijke redacteur.⁵⁴ Hij bleef aan tot in 1858 de elfde en laatste aflevering van *Warnasarie* verscheen, maar beleefde er weinig plezier aan, vooral omdat het van jaar tot jaar meer moeite kostte om kopij te verzamelen. Het moet voor hem een opluchting zijn geweest dat Ritter de pen weer opnam en in de jaren 1852 tot 1856 in totaal elf verhalen van uiteenlopende aard en inhoud voor het jaarboekje schreef.

Ritter en Tollens kenden elkaar omdat zij beiden lid waren van de vrijmetselaarsloge 'De Ster in het Oosten'.⁵⁵ In augustus 1852 werden zij benoemd tot redacteurs van de *Java-Bode*, de eerste commerciële Indische krant met een professionele redactie.

De uitgave van de *Java-Bode* was een ambitieus project van de drukker W. Bruining en de boekhandelaren H.M. van Dorp en J.W. van Haren Noman. Zij rekenden erop dat er in Nederlands-Indië grote behoefte zou zijn aan een, binnen de grenzen van de persvrijheid, volwaardig en onafhankelijk blad.⁵⁶ Naar het oordeel van pershistoricus Termorshuizen hebben Tollens en Ritter 'zich, binnen hun beperkte mogelijkheden, van de aanvang af ingespannen het blad een zo ruim mogelijke nieuws- en amusementswaarde te geven'.⁵⁷

De rubriek 'Mengelingen', die onder een doorgetrokken lijn op de eerste drie pagina's prominent de aandacht trok, bevatte overwegend belletristische feuilletons. De redactie koos hiervoor veelal Europees literair werk zoals *La tour de Castillac* van de succesvolle Franse romancier E. Berthet, waarvan Ritter voor de *Java-Bode* in 1853 een vertaling maakte.⁵⁸ Ook verzorgde hij voor Van Dorp in dat jaar onder de titel *De Hut van Oom Tom of Het Leven der Negerslaven in Noord-Amerika* een vertaling van een Franse editie van H. Beecher Stowes *Uncle Tom's Cabin*.⁵⁹

54 Tollens, geboren in 1820, was in december 1843 als jonge advocaat en candidaat-notaris naar Indië vertrokken. In zijn beroepsloopbaan klom hij op tot advocaat en procureur bij het Hooggerechtshof van Nederlands-Indië. Zijn ambities hadden niet alleen betrekking op zijn arbeid als jurist, maar ook op het terrein van de letteren. Hij had deze belangstelling van huis uit meegekregen, want hij was een zoon van de Rotterdamse volksdichter Hendrik Tollens die een bijzonder actieve en vooraanstaande rol in de letterkundige genootschappen van zijn tijd had gespeeld. Behalve Tollens hadden ook Nederlandse schrijvers als Hieronymus van Alphen, Jacob van Lennep, Nicolaas Beets en Willem Bilderdijk zonen met een loopbaan in Indië. Zie Van Zonneveld 2014.

55 Deze loge ontstond in 1837 uit een fusie van de loges 'La Vertueuse', waarvan de leden afkomstig waren uit hogere kringen, en 'La Fidèle Sincérité', met een ledenbestand uit het maatschappelijk middenkader. Zie Stevens 1994, p. 102. Volgens mededelingen van Jac. Piepenbrock, conservator Cultureel Maconniek Centrum Prins Frederik, in een mail d.d. 19 februari 2016 heeft Tollens bestuurlijke functies in de loge vervuld en heeft Ritter in 1840 en 1847 gelegenheidsgedichten voor de loge geschreven.

56 De *Javasche Courant*, in de eerste helft van de eeuw nog 'het enig officieel blad van Java en geheel Nederlandsch Indië', voldeed niet meer aan de eisen van het publiek: het was een gouvernementsskrant geworden die nauwelijks meer te bieden had dan mededelingen en aankondigingen. Zie Termorshuizen 2001, p. 45.

57 Termorshuizen 2001, p. 463.

58 W.L. Ritter, 'De toren van Castillac. Naar het Fransch van Elie Berthet' verscheen in de maanden maart en april 1853 als feuilleton in de *Java-Bode*.

59 Beecher-Stowe 1853. De vertaling werd niet als feuilleton geplaatst, maar in losse afleveringen, en later in een band, uitgebracht.

De drukker van de *Java-Bode*, Bruining, trok zich in 1857 uit de onderneming terug. Hij vroeg de ondernemer H.J. Lion om samen met hem een nieuwe krant op te zetten die een meer politiek en polemiserend karakter zou hebben. Zo verscheen in januari 1858 het eerste nummer van het *Bataviaasch Handelsblad* dat vanaf het begin een serieuze concurrent voor de *Java-Bode* bleek.⁶⁰ Het was voor Van Dorp aanleiding om de *Java-bode* juist een apolitek profiel te geven en de redactie te vernieuwen: Ritter trad per 1 januari 1858 af als redacteur en Tollens in november 1859.⁶¹ Van Dorp hield Ritter wel aan om ‘eenige bepaalde werkzaamheden voor dat Blad’ te verrichten.⁶²

***Biāng-Lala*, literair tijdschrift**

In 1852, het jaar dat de eerste jaargang van de *Java-Bode* uitkwam en dat Tollens de redactionele verantwoording voor het jaarboekje *Warnasarie* op zich nam, verscheen onder redactie van Tollens en Ritter tevens het eerste literaire tijdschrift in Nederlands-Indië: *Biāng-Lala*, *Indisch leeskabinet tot aangenaam en gezellig onderhoud*.

De firma Lange & Co had reeds in 1846 toestemming gekregen om een dergelijk tijdschrift uit te geven. De uitgever meende dat de bestaande Indische tijdschriften van ‘te geleerde aard’ waren en ‘te eenzijdig dan dat zij het lezend publiek, en voornamenlijk het schoone geslacht, eenig genoeg zouden kunnen geven’.⁶³ Enkele jaren nadat hij in 1849 de drukpers van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen had overgenomen,⁶⁴ verzocht hij Tollens en Ritter de redactie van een tweemaandelijks tijdschrift met de programmatische titel *Biāng-Lala* (*biānglala*: regenboog) op zich te nemen. De prospectus voor potentiële intekenaars beloofde ‘aan Nederlandsch Indië eene eigenaardige lectuur te verschaffen’ en te streven naar een veelzijdige en kleurige inhoud.⁶⁵

Tollens en Ritter namen enkele malen hun toevlucht tot de bewerking of vertaling van bestaande teksten, maar verreweg de meeste bijdragen waren oorspronkelijk.⁶⁶ Zelf schreven zij er een flink aantal. Tollens publiceerde in totaal vijftien bijdragen in de rubriek ‘Poëzy’ en vijf in de rubriek ‘Proza’. Ritter leverde twee gedichten en een twaalfstal verhalen.

Hoewel er voor de uitgever geen dwingende redenen waren om de uitgave te beëindigen, besloten de redacteurs om in 1857 geen nieuwe jaargang uit te brengen.⁶⁷ Het viel niet mee om voldoende auteurs van onderhoudende en prikkelende letterkundige bij-

60 Termorshuizen 2001, p. 506-507.

61 Geciteerd in Termorshuizen 2001, p. 464.

62 *Java-Bode* 13 januari 1858, p. 1.

63 *Biāng-Lala*, 1 (1852), I, p. 2.

64 Groot 2009, p. 389.

65 *Biāng-Lala*, 1 (1852) I, p. 2.

66 Zo bewerkte Ritter een historisch verhaal van Q.M.R. Ver Huell en een schets van A.A. Voorneman. Tollens vertaalde bijvoorbeeld een fragment uit het Spaansche heldendicht *Araucana* van Don Alonso de Ercilla en bewerkte verhalen van de Franse auteur L. Gozlan en de Duitse avonturier en wereldreiziger F. Gerstäcker.

67 Sol 1989, p. 84.

dragen aan het tijdschrift te binden. Naarmate de jaargangen vorderden, werden Ritters verhalen steeds langer: *De laatste der Oudgasten* (1854) en *Si Tjonat, de Landroover* (1855) waren met respectievelijk zo'n honderd en negentig pagina's geen korte verhalen meer te noemen. Tollens en Ritter werden ook ontmoedigd door het overlijden van verschillende medewerkers die bijdragen aan *Warnasarie* en *Biäng-Lala* hadden geleverd: het sloeg in hun beleving diepe wonden in 'de Nederlandsch-Indische letterkunde, welke, helaas! in deze gewesten zoo weinig beoefenaren telt'.⁶⁸ Ook wrijving binnen de redactie kan tot het besluit om te stoppen hebben bijgedragen. Ritter had op aandrang van Tollens een ingezonden verhaal geredigeerd en omgewerkt, maar Tollens had het bij de publicatie in *Biäng-Lala* niet nodig gevonden om de naam van de inzender te vermelden. De verongelijkte auteur beschuldigde Ritter in de Indische pers van letterdieverij en Tollens reageerde daarop met boosaardig sarcasme. Ritter was niet gelukkig met de affaire.

Voor *Warnasarie* en *Biäng-Lala* schreef Ritter enkele verhalen over Bataviase oudgasten en een reeks schetsen van land en volk in Batavia en omstreken. Met zijn schetsen van Europeanen in Indië probeerde hij de lezers veelal een glimlach te ontlokken. In verhalen zoals *Het onverwacht bezoek* (1852) en *De laatste der oudgasten* (1854) beschrijft Ritter de ingrijpende politieke, sociale en culturele veranderingen in de wereld van Europese oudgasten en nieuwkomers in de vorm van een botsing tussen generaties. Na een verblijf van ruim dertig jaar in Indië voelde hij zich het meest verwant met de oudgasten van een eerdere generatie, met hun nauwelijks Nederlands sprekende Indische echtgenotes en hun al dan niet openlijk erkende kinderen. Zijn geamuseerde beschrijvingen van deze vertegenwoordigers van 'het ware Bataviasche huiselijke leven' zijn te karakteriseren als een Indische variant van wat in de literatuurgeschiedenis schets- of genrererealisme wordt genoemd.⁶⁹

De schetsen van inlandse zeden en gewoonten die Ritter voor *Warnasarie* en *Biäng-Lala* schreef, nodigden de lezer vooral uit tot mededogen en verontwaardiging. Zijn verhaalstof ontleende hij veelal aan bronnen die betrekking hadden op meer of minder geruchtmakende misdaden in de stad en de ommelanden van Batavia en in de residenties Bantam en Buitenzorg. Sensatiezucht lijkt daarbij niet zijn belangrijkste drijfveer te zijn geweest: de verteller gaat in op de voorgeschiedenis, de toedracht en de achtergronden van in stukken en getuigenissen gedocumenteerde gebeurtenissen. Door zich te richten op voorbeelden van rechtspleging kon Ritter de lezer informeren over de 'zedes en gewoontes' van bevolkingsgroepen die voor Europeanen in allerlei andere opzichten een gesloten boek bleven. Bovendien stelde het hem in staat om zijn schetsen in een 'romantisch kleed' te wikkelen, dat wil zeggen, een verhaal over individuele personages te vertellen. Verhalen zoals *De arme Rosetta* (1852) en *Si Tjonat, de Landroover* (1855) dragen dan ook de naam van het hoofdpersonage als titel.

In de meeste van deze verhalen nam hij de lezer mee in een meer of minder recent verleden waarvan hij sinds zijn aankomst in 1816 zelf getuige was geweest. Daarbij schetste

68 *Java-Bode* 27 december 1854, p. 4. Het bericht betrof J.N. Grimmus. Overlijdensberichten van A.R. Weijs (*Java-Bode* 27 december 1854, p. 4) en A.J. Bik (*Java-Bode* 30 juli 1856, p. 4) hadden een zelfde strekking.

69 Hildebrand 1998, II, p. 36.

hij een beeld van misstanden die in contrast stonden met de idealen van een verlicht bestuur: zeeroverij, koppensnellerij, slavenhandel, knevelarij en machtsmisbruik door lokale hoofden, mishandeling van slaven en daaruit voortkomend geweld, opiumver-slaving, wetteloosheid en banditisme. De strekking van deze verhalen was, impliciet en soms ook expliciet, dat het Nederlands bestuur, zij het na een moeilijk begin, voorwaar-den had geschapen voor een gestage ontwikkeling van beschaving en zedelijke vooruit-gang, door de terugdringing van slavenhandel, zeeroverij en koppensnellerij, door het toezicht op machtsmisbruik, het doorvoeren van rechtszekerheid voor alle inwoners, het scheppen en handhaven van rust en orde. In de titel van de verzamelbundel waarin de verhalen uit deze periode in Nederland werden uitgegeven, *Nacht en morgen uit het Indische leven* (1861), komt deze overtuiging treffend tot uitdrukking.⁷⁰

In de voorrede van *Nacht en morgen uit het Indische leven* blikte Ritter terug op zijn schrij-verschap. Hij beseftte dat hij als schrijver deel uitmaakte van een bredere maatschappe-lijke ontwikkeling die door Verlichtingsidealén werd gedreven:

Ongeveer een kwart eeuw geleden, ontstond er eensklaps in Indië eene letterkundige bewe-ging, voornamelijk ten doel hebbende, die schoone bezitting van Nederland beter te doen ken-nen [...]. Het wetenschappelijk veld van Indië, dat zooveel grootsch, nuttigs en aangenaams oplevert, werd door kundige en ondervindingrijke mannen beploegd en de vruchten van hun arbeid zagen weldra het daglicht. [...] Afgaande op mijne, toen reeds veeljarige ondervinding, waagde ik het ook mij in de rij dier Schrijvers te plaatsen en koos meer bepaald tot doel de vermeerdering der kennis van de zeden en gewoonten der bewoners, van welken landaard ook, van den Indischen Archipel.⁷¹

Met ‘eene letterkundige beweging’ doelde Ritter niet in de eerste plaats op de scho-ne letteren, maar op de publicaties in tijdschriften en jaarboekjes die te rubriceren wa-ren als bijdragen tot de ‘land- en volkenkunde’, ‘geschiedenis’ of ‘taal- en letterkunde’. Hij presenteerde zichzelf als een van de werkers in het wetenschappelijk en letterkun-dig veld van Indië en achtte zich hiertoe bevoegd, in het bijzonder door zijn langjarige ondervinding als bestuursambtenaar en schrijver-journalist. Hij schreef literaire zeden-schetsen om de kennis van de verschillende bevolkingsgroepen in Nederlands-Indië te verbreden en te verbreiden, en om de voortgang van de beschaving onder het Nederlands bestuur in beeld te brengen. In zijn historisch-romantische verhalen verbeeldde hij ge-beurtenissen uit de geschiedenis van de Verenigde Oost-Indische Compagnie vanuit het oogpunt van verlicht bestuur om daaruit lessen voor heden en toekomst te trekken.

Een nieuw podium in Nederland

Ritter vond intussen een nieuw podium voor zijn literaire werk in Nederland. Zijn naam als schrijver over Indië werd daar gevestigd door zijn medewerking aan *Java* (1855), een

70 Mogelijk is deze titel geïnspireerd door *Licht- en schaduwbeelden uit de binnenlanden van Java* (1854) van F.W. Junghuhn, die daarin ‘Dag’, ‘Nacht’, ‘Avondrood’ en ‘Morgenrood’ als broederlijke geleerden ten tonele voert.

71 Ritter 1861, I, p. I.

boek met 'karakterschetsen en kleederdragten van Java's bewoners, in afbeeldingen naar de natuur geteekend'. In Europa waren aan het begin van de jaren veertig uitgaven in zwang gekomen waarin vertegenwoordigers van verschillende bevolkingsgroepen werden afgebeeld en in bijschriften of begeleidende teksten werden beschreven.⁷² In 1844 maakte de Bataviase boekhandelaar en uitgever Ukena & Co reeds plannen voor een soortgelijk collectie 'Nederlandsch Oost-Indische typen': het zou moeten gaan om 'eene verzameling van platen, voorstellende de types der verscheiden bestanddeelen van de Indische maatschappij, voorzien van eene korte, zoo veel mogelijk humoristische beschrijving'.⁷³ De plannen konden echter pas zo'n tien jaar later door uitgevers in Nederland worden gerealiseerd.⁷⁴

Voor de afbeeldingen had Ernest Hardouin de tekeningen gemaakt. In 1853 werden reeds twintig platen, met bijschriften van Ritter, uitgegeven in *De Portefeuille*, in de *Salons ter Kunstbeschouwing* aangeboden. Vanaf 1853 verschenen vervolgens zesentwintig platen in afleveringen die in 1855 met de titelpagina, een voorwoord, een lijstje errata en een kaart van Java werden gebundeld in een luxe editie. Ritter was voor de begeleidende teksten gevraagd, verklaarde het voorwoord in *Java*, omdat hij in Batavia naam had gemaakt als schrijver van vermakelijke, aandoenlijke en historisch-belangwekkende verhalen:

En wie was beter dan de heer Ritter in staat om bij deze tekeningen eenen toepasselijken tekst te leveren; eene beschrijving van die beelden, van hunne bijzondere karaktertrekken en eigenaardigheden, en van hunne zeden? Hij toch die in Oost-Indië geen vreemdeling is kent ook den heer Ritter, zoo al niet persoonlijk dan toch uit zijne geschriften, welke daár zekere vermaardheid en populariteit verworven hebben.⁷⁵

Ritter beperkte zich in *Java* niet tot eenvoudige bijschriften of schetsen van de fysiologie, typerende kledingdracht, gebruiksvoorwerpen, gedragingen en gewoonten van de afgebeelde Indische typen. Hij greep de gelegenheid aan om in teksten van zeer uiteenlopende omvang tevens meer algemene volkenkundige en historische informatie te verwerken.

Een jaar later volgde een soortgelijke uitgave van een afbeelding met begeleidende tekst, ditmaal over *De Europeaan in Nederlandsch Indië*. Ritter betoogde in dit boekje dat de Indiëgangers behoren tot 'een bijzondere kaste der indische bevolking [...] waarvan zeden, gewoonten en hebbelikheden wel eene naauwkeurige beschouwing waard zijn'.⁷⁶ Voor Ritter zelf was het een beladen onderwerp, want hij putte voor zijn beschrijving uit zijn eigen, inmiddels veertigjarige, ondervinding en kwam daarbij tot een inzicht waarin vele Indiëgangers, ook van latere generaties, zich zouden herkennen:

72 Gegevens over de geschiedenis van Indische typencollecties zijn ontleend aan Wezel 1994, p. 127.

73 Volgens een aankondiging in *Indisch Magazijn* 1844, geciteerd in Wezel 1994, 117.

74 Voor de publicatiegeschiedenis van *Java*, zie Bastin en Brommer 1979, p. 30-35.

75 Ritter en Hardouin 1855, p. XI.

76 Ritter 1856, p. 6.

‘De trek tot zijn geboortegrond, is ieder aangeboren’ maar, zoolang hij dien trek niet bevredigen kan, dat wil zeggen, zoo lang hij niet tot dien geboortegrond kan terug keeren, is en blijft hij een daarvan in alle opzichten afgescheiden wezen, dat zich voegt naar zijn nieuwen levenskring, naar de nieuwe gewoonten die hij leert kennen, naar de nieuwe behoeften, die zich voor hem voordoen, in een woord, hij wordt Indisch of, beter gezegd, wereldburger.⁷⁷

De naamsbekendheid die Ritter met *Java* en *De Europeaan in Nederlandsch Indië* verwierf, zal voor de Amsterdamse uitgever Wed. J.C. van Kesteren & Zoon mede aanleiding zijn geweest om ander werk van Ritter op de Nederlandse markt te brengen.⁷⁸ In juni 1861 verscheen de tweedelige bloemlezing *Nacht en morgen uit het Indische leven* en in november van dat jaar bovendien *Vrijheid en dwang*, op de titelpagina omschreven als *Eene episode uit de Indische geschiedenis der XVII^{de} eeuw* en gekarakteriseerd als *Historisch Romantisch Verhaal*. Het was een heruitgave van de roman *Toeloecabesie*, die Ritter zo’n vijftien jaar eerder had gepubliceerd in het *Tijdschrift voor Neêrland’s Indië* en in zijn tweedelige verhalenbundel *Nieuwe Indische verhalen en herinneringen uit vroegeren en lateren tijd*.

Deze uitgaven werden ongetwijfeld vergemakkelijkt en bespoedigd doordat Ritter in 1860 naar zijn geboortestad Haarlem was teruggekeerd. ‘Daar heb ik veel teruggevonden, / Wat ik voor mij verloren dacht’, schreef hij in een *Uitboezeming ter gelegenheid mijner terugkeer in mijn vaderland*.⁷⁹

Ritter overleed in Haarlem op 13 februari 1862. De huisarts die in de laatste fase van zijn leven persoonlijk contact met hem onderhield, haalde vijf jaar later een herinnering aan zijn levenseinde op:

Eenige jaren geleden werd ik als heelmeeester geroepen bij een heer die te Haarlem was komen wonen. Hij heette Ritter, was te Haarlem in de Houtstraat geboren, als jongeling naar Oost-Indië gegaan, had op onderscheidene plaatsen de betrekking van assistent-resident en resident vervuld, en wenschte nu zijn overige levensdagen te Haarlem in de Houtstraat te eindigen. Slechts kort mocht hij evenwel dat genoeg smaken, een beroerte raapte hem weldra weg. Hij was een zeer gezellig en onderhoudend man, had veel gezien en beleefd, en had zijne waarnemingen en ondervindingen in Indië in onderscheidene werken in schrift gebracht [...].⁸⁰

4.3 *Toeloecabesie. Amboina in 1644*

Ritters roman *Toeloecabesie, Amboina in 1644* heeft in de literaire kritiek niet de aandacht getrokken. Als feuilleton in een Indisch tijdschrift werd ze door recensenten in Nederland niet besproken, en ook als onderdeel van de in Batavia gepubliceerde verhalen-

77 Ritter 1856, p. 7. Ritter parafraseert hier een slotregel van Vondels *Gijsbreght van Aemstel*: ‘De liefde tot zijn land is yeder aengeboren.’

78 Van Kesteren was in 1843 ook de uitgever van Ritters *Indische herinneringen, aantekeningen en tafereelen uit vroegeren en lateren tijd* geweest.

79 Ritter, *Uitboezeming*, 1861, p. 10.

80 Winkler 1867, p. 109.

bundel lijkt ze hen te zijn ontgaan. De Amsterdamse heruitgave onder de titel *Vrijheid en dwang* had misschien de belangstelling van recensenten gewekt als ze eerder had plaatsgevonden. Het genre van de historische roman had in Nederland echter zijn grootste bloei beleefd in de jaren dertig en veertig van de negentiende eeuw.⁸¹ In 1861 maakte *Vrijheid en dwang* wellicht bij verschijning al een gedateerde indruk. Het is ook niet uitgesloten dat de publicatie van Multatuli's *Max Havelaar* in 1860 en de stroom van reacties op dit spraakmakende boek de publicatie van *Vrijheid en dwang* in de schaduw hebben gesteld.⁸²

Ook in de literatuurgeschiedenis is de roman nagenoeg onopgemerkt gebleven. E. du Perron wijdde er slechts een enkele zin aan in de concept-teksten voor zijn bloemlezing *Van Kraspoekol tot Saïdjah*:

[Ritter] schreef [...] in 1844 reeds een complete historische roman van 400 blzn: *Toeloecabesi; Amboina in 1644*, bloedig en wild-romantisch, en met grof-boertige tonelen afgewisseld, waarin hij tegenover de inheemse opstandelingen een verlicht standpunt innam.⁸³

R. Nieuwenhuys schetste in *Oost-Indische Spiegel* de activiteiten van Tollens en Ritter als voortrekkers in het Bataviase literaire leven, maar bracht de roman niet ter sprake. In studies van de Nederlandse historische roman is *Toeloecabesie* eveneens genegeerd. Dit gebrek aan belangstelling is opmerkelijk omdat Ritters historische roman de eerste, en decennia lang de enige, is geweest die betrekking heeft op de koloniale geschiedenis van Nederlands-Indië.

Feuilleton, verhalenbundel en roman

De eerste aflevering van *Toeloecabesie* in het *Tijdschrift voor Neêrland's Indië* opende met een datering van de beschreven gebeurtenissen die zich afspelen op Hitu, het noordelijk schiereiland van Ambon. De zon staat, kort na een zware regenbui, hoog aan de hemel:

En toch, – niettegenstaande die drukkende hitte, – in weerwil van den verstikkenden gloed, welke uit de aarde opsteeg, daalden op den 13den Junij, nu juist twee eeuwen geleden, twee mannen aan het hoofd van een klein gevolg, den hoogen, steilen en rotsachtigen berg Capaha, aan het noorderstrand van Hitoe gelegen, af, en volgden driftig, doch tevens stilzwijgend, den vochtigen met klippen en schelpen bezaaiden weg, dien de natuur hun door dat strand, naar het aan zee gebouwde dorp Hitoe-Lama aanbood.⁸⁴

81 Het publiek werd in deze periode overspoeld door zo'n tachtig nieuwe historische romans. Zie de inventariserende lijst van 'romans met vaderlands-historische stof, 1800-1850' in Jensen 2008, p. 224-227.

82 Zie Van der Meulen 2002, p. 413-421.

83 Du Perron 1959, p. 265. In de laatste alinea's van zijn schrijversportret merkte Du Perron op dat Ritter tenslotte in 1861 nog *Vrijheid en Dwang* publiceerde. Het wekt de indruk dat hij niet gezien heeft dat dit boek een heruitgave van *Toeloecabesie* was.

84 *Tijdschrift voor Neêrland's Indië*, 6 (1844), II, p. 266. Het tafereel herinnert aan de openingspassage van *De leeuw van Vlaenderen* van H. Conscience, waarin een gezelschap in de ochtendzon door de velden van Rousselare trekt.

Een jaar later, in 1845, verscheen een herziene editie van *Toeloecabesie* in *Nieuwe Indische verhalen en herinneringen uit vroegeren en lateren tijd*. De uitgever plaatste zeven hoofdstukken in het eerste deel van de verhalenbundel en zeven in het tweede. Ritter maakte van de gelegenheid gebruik om het eerste en laatste hoofdstuk van titels te voorzien⁸⁵ en om de tekst voor deze tweede editie nog eens kritisch door te nemen. Hij paste de datering van de gebeurtenissen aan: de door hem beschreven dertiende juni had 'nu juist een jaar meer dan twee eeuwen geleden' plaatsgevonden.⁸⁶ Voorts controleerde en corrigeerde hij in het bijzonder de orthografie van niet-Nederlandse persoonsnamen, plaatsnamen, zaken en begrippen.⁸⁷

Het feuilleton was reeds voorzien van een veertigtal voetnoten, maar in de verhalenbundel voegde Ritter daar, vooral in de eerste hoofdstukken, nog een dertigtal aan toe. Ze informeren de lezer over de geografie en flora van Ambon, over volkenkundige bijzonderheden, over islamitische gebruiken en over het reilen en zeilen van de Verenigde Oost-Indische Compagnie. De voetnoten voorzien in een vertaling van voorkomende zinsneden en uitdrukkingen in het Maleis of Arabisch. Ze verwijzen ook met enige regelmaat naar passages uit Valentijns *Oud en Nieuw Oost Indiën* die als gezaghebbende historische bronnen worden opgevoerd.

Inhoudelijk zijn er maar geringe verschillen tussen beide edities. Het eerste hoofdstuk in de verhalenbundel bevat een slotepisode van twee pagina's die in het feuilleton ontbrak.⁸⁸ Enkele foutjes die in de tekst van het feuilleton waren geslopen, werden hersteld.⁸⁹ Ritter ging er slechts enkele malen toe over om de tekst stilistisch te verbeteren, formuleringen aan te scherpen of passages te herschrijven om ze te verlevendigen.⁹⁰

85 In het feuilleton draagt de eerste aflevering geen hoofdstuktitel. In de verhalenbundel staat er geen titel boven het hoofdstuk, maar in de inhoudsopgave wordt het aangeduid als *De pleegvader*. Het laatste hoofdstuk, in het feuilleton simpelweg aangeduid met *Besluit*, is in de verhalenbundel herdoopt tot *Toeloecabesie's uiteinde*.

86 Ritter 1845, I, p. 82.

87 Er lijkt in het feuilleton zowel sprake te zijn geweest van zetfouten als van slordigheden. Zo wordt de naam 'Se Tiedja' in het feuilleton gespeld als 'Se Tidja', Tahalile als 'Tahalili', 'Fahalila' of 'Tahalele', Tamalessi als 'Tamalessa' of 'Tamalen' en Tanihitoemessen als 'Fanihitoemessen' of 'Tanihitoemessen'. Bij plaatsnamen is er een vergelijkbare verwarring. Zo komt Assaloeloe in het feuilleton voor als 'Assaloelie', Baguala als 'Baguwala', Ceijt als 'Ceijk', Lissabatta als 'Lissabbatta', Luciéla als 'Luviela', Molukko's als 'Molukkos' en Soija als 'Soja'. Ook de spelling van begrippen werd aangepast. Zo stond *distar* (tulband) in het feuilleton gespeld als 'dastar', *doelan* (mand) als 'doelam', *Hhakajat* (historie) als 'Hha Kajat', *papeda* (sagopap) als 'papedo' en 'capedo', *tjakalele* (krijgdsdans) als 'tsjikalele' en *tjeripoe's* (houten sandalen) als 'tjerpoes'. Zowel in het feuilleton als in de verhalenbundel komt de naam Tepil ook voor als 'Tepel'.

88 Ritter 1845, I, p. 97-99.

89 Zo werd 'pleegvader' vervangen door 'pleegmoeder' (Ritter 1845, I, p. 125), 'Assahoedi op Hitoe' door 'Assahoedi op Ceram' (Ritter 1845, I, p. 178), 'Assahoedi' door 'Assaloeloe' (Ritter 1845, I, p. 180) en 'Alang' door 'Lian' (Ritter 1845, II, p. 27). De verwijzing in een voetnoot naar p. 142 in Valentijns *Ambonsche zaaken* werd gewijzigd in p. 124. De bedragen van de aankoop van een Makassarse slaaf en het inkomen van een gouverneur van Amboina werden naar beneden bijgesteld, respectievelijk van 36 naar 26 rijksdaalders en f 250 naar f 200.

90 Korte herschreven of ingevoegde passages komen voor in de hoofdstukken VI, *Een ochtendbezoek bij Abraham Fluweel*, en VIII, *De matakauw*.

De roman verscheen pas voor het eerst in één band in 1861, bij de heruitgave onder de titel *Vrijheid en dwang*. Ritter paste de datering in deze editie opnieuw aan: het verhaal begon op de dertiende juni ‘nu zeventien jaar meer dan twee eeuwen geleden’.⁹¹ Voor het overige bleef de tekst nagenoeg ongewijzigd, zij het dat Ritter de naam ‘Se Tiedja’ veranderde in ‘Si Tiedja’, overeenkomstig de gestandaardiseerde vorm van het persoonlijk lidwoord.

Valentijn als inspiratiebron

Ritter vond de inspiratie voor *Toeloecabesie* in Valentijns historisch overzicht van *Ambonsche zaaken*, in het tweede deel van *Oud en Nieuw Oost-Indiën*.⁹²

Valentijn vertelt dat de gouverneur van Ambon, Gerard Demmer, na een beleg van drie jaren aan kapitein Jacob Verheiden opdroeg een uiterste poging te doen om het bolwerk te veroveren. Verheiden verzamelde een strijdmacht van in totaal 187 militairen, matrozen en inlanders waarmee hij in de maanverlichte nacht van 24 op 25 juli 1646 de ontoegankelijke berg beklom waarop Kapahaha was gelegen. Het viel moeilijk om de troepen bij elkaar te houden en Valentijn schrijft dat ‘pas de kleenste helft boven quam’. Hij vervolgt dan:

Dog, om aan de volgende plaats te komen, konden zy maar man voor man gaan, gelyk zy deden, de vaandrig vooraf, en toen de andren, tot in de dorpen toe, daar zy eerst een oud wyf gewaar wierden, die Hollanda, Hollanda, riep; doch zy doodgeschoten, en daar op verder vuur in de dorpen gegeven zynde, wierden de vyanden, die in hun beste morgen-rust waren, wakker, sprongen uit de koyen, en liepen, zonder na geweer [wapentuig] om te zien, door de poorten en gaten, om buiten te komen: eenigen sprongen van vervaarlyke steiltens na beneden, alwaar zommigen een elendige dood vonden, anderen bleven half weeg tusschen de klippen in hangen, kermende daar elendig tot hun einde toe. Men bequam hier zeer weinig gevangenen, en de meeste Hoofden ontsprongen den dans. De onzen waren *Toeloecabesi* zoo dicht op de hielen, dat zy hem reeds meenden te vatten, doch een van zyn 2 wyven schoot ’er tusschen beiden, en wierd ook doodgeschoten.⁹³

In het bijzonder de laatste zin van deze passage moet Ritter de ideeën voor de intrige van zijn historische roman hebben gegeven: Telukabesi, de bevelhebber van Kapahaha, kon ontsnappen doordat een van zijn beide echtgenotes zijn belagers in de weg liep. De tekst maakt niet duidelijk of zij dit ongewild deed of hem doelbewust wilde beschermen. In elk geval werd de vrouw ter plekke dodelijk door een kogel getroffen.

Valentijn was geen ooggetuige van de verovering van Kapahaha geweest: hij verbleef pas jaren later, van 1686 tot 1694 en van 1707 tot 1712, als predikant op Ambon. Voor een beschrijving van gebeurtenissen in 1646 was hij dus aangewezen op historische bronnen die hij tijdens zijn verblijf op Ambon verzamelde. Hij maakte voor zijn beschrijving

91 Ritter 1861, p. 2.

92 Deze subparagraaf is grotendeels gebaseerd op Straver 1998 en Straver 1999, twee eerdere publicaties over *Toeloecabesie*. Ten onrechte meende ik toen te mogen aannemen dat Telukabesi's ontsnapping mogelijk was gemaakt door een van zijn beide echtgenotes.

93 Valentijn, *Ambonsche zaaken*, p. 151.

van de Ambonse eilanden en van hun geschiedenis een ruimhartig gebruik van de geschriften van Georg Everhard Rumph, alias Rumphius, die eerst als militair en later als employee van de Verenigde Oost-Indische Compagnie op Ambon was geplaatst van 1654 tot zijn overlijden in 1702.⁹⁴

Voor Valentijns historisch overzicht van *Ambonsche zaaken* was het handschrift van Rumphius' *De Ambonse historie* de belangrijkste bron. Hij heeft het manuscript niet zonder meer overgeschreven, maar in eigen woorden herschreven en met door hemzelf aangetekende bijzonderheden aangevuld.⁹⁵ Bij zijn beschrijving van de verovering van Kapahaha is hij echter bijzonder dicht bij de tekst van Rumphius gebleven. Het incident waarbij Telukabesi ontsnapte en een van zijn beide vrouwen de dood vond, verhaalde Rumphius in nagenoeg dezelfde bewoordingen als Valentijn. Ook hij zegt niet met zoveel woorden dat de vrouw zich doelbewust opofferde om haar echtgenoot te laten ontsnappen:

Tolucabessij quam d'onze soo dicht op 't lijf, datze hem mejnden te vatten, maar een van zijn twee wijven schoot daar tusschen, dewelke ook dood geschooten wierd, en hij ontquam het ter naeuwen nood, zoo dat de onze des morgens omtrent 7. uren alle de vijanden uijt Capaha verjaagt hadden, en meester wierden van dezen ontoegankelijken en voor onwinbaar g'agten berg [...].⁹⁶

Deze versie van de gebeurtenissen komt niet overeen met het op 16 augustus 1646 gedateerde verslag van de verovering van Kapahaha, dat vanuit het fort Victoria op Ambon naar de gouverneur-generaal te Batavia werd verzonden. Het stuk was ondertekend door de gouverneur van Ambon, Gerard Demmer, en medeondertekend door de leden van de Politieke Raad, waaronder kapitein Jacob Verheiden.⁹⁷ De auteurs van het verslag waren direct of indirect getuige van de gebeurtenissen op Kapahaha geweest, in tegenstelling tot Rumphius die *De Ambonse Historie* jaren later voor een belangrijk deel schreef op basis van de archiefstukken die in de secretarie op het fort werden bewaard.

Demmer en Verheiden rapporteerden dat de bewoners van Kapahaha vanwege het vroege morgenuur volledig verrast werden door de aanwezigheid van militairen binnen de vesting, dat de meesten halsoverkop op de vlucht sloegen en dat velen daarbij gewond raakten of het leven lieten. Over Telukabesi, zijn broers, vrouwen en kinderen lezen we:

94 Rumph werd onder zijn schrijversnaam Rumphius bekend als de auteur van werken over de tropische natuur, zoals *D'Amboinsche Rariteitkamer* (1705) en *Het Amboinsche Kruidboek* (1741-1755). Daarnaast schreef hij, op verzoek van de Compagnie, in de jaren 1672 tot 1678 een landbeschrijving van de Ambonse eilanden en een geschiedenis, getiteld *De Ambonse historie*. Deze beide werken waren door de opdrachtgever niet bedoeld voor publicatie, maar om de employees van de Compagnie op Ambon nuttige achtergrondinformatie over hun werkgebied te verschaffen. *De Ambonse historie* werd pas in 1910 gepubliceerd, in de *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch Indië*. Edities van de landbeschrijving verschenen nog veel later, in Rumphius 1983, 2001 en 2002.

95 Zie Habiboe 2004, p. 102.

96 Rumphius 1910. Eerste deel, p. 254-255.

97 Gerard Demmer, Gouverneur van Ambon en raad, aan gouverneur-generaal en raden, 16 augustus 1646, in: Heeres 1895, p. 284-303.

In de negrie met het jncomen bleven niet meer als 5 à 6 personen van den vijant doot, daeronder een van Touloucabessis broeders, die hem ter weere stelde, met eene van sijne twee vrouwen, de moeder van twee noch bij den leven sijnde soons. Onder de gevangene, die doch in t' eerste oock weijnich waren, was Toulessj, Capiteijn van Capaha, voor desen van d'onse door sijn been geschooten, ende noch niet genesen, met Teakan, over veele jaren lam geweest, beijde Toloucabessis broeders, ende niet connende loopen, oock een van voorschreven Toloucabessis soontjens, out 6 à 7 jaren. Hij selffs in persooene was t' ontcomen, doch in t' overspringen van de muijr van een onser sergianten, die den verlooren voortroup sloot ende van d' eerste daer binnen was, soo nae gevadt, dat ten ware in t' toegrijpen door het tusschen loopen van een vrouw belet was geworden, hem gecregen soude hebben, becominge nu eenichlijk de slaepmuts van sijn hoofd, die hem ontviel.⁹⁸

Er wordt in dit rapport slechts medegedeeld dat een van Telukabesi's twee vrouwen tijdens de overrompeling van de vesting werd gedood en dat Telukabesi zelf kon ontsnappen 'door het tusschen loopen van een vrouw'. Uit de tekst kan niet worden opgemaakt dat hij zijn ontsnapping te danken had aan een, ongewilde dan wel doelbewuste, tussenskomst van zijn echtgenote.

Rumphius heeft in *De Ambonse historie* een niet geheel juiste voorstelling van de verovering van Kapahaha gegeven, en in diens voetspoor ook Valentijn in *Oud en Nieuw Oost-Indiën*. Gezien de terloopsheid waarmee zij melden dat bij Telukabesi's ontsnapping 'een van zijn twee wijven' tussenbeide kwam en doodgeschoten werd, lijken zij er niet op uit te zijn geweest om het voorval een heroïsch of romantisch cachet te geven. Ritter zag in Valentijns tekst echter de kiem van een historisch-romantisch verhaal. Hij heeft aangenomen dat een van Telukabesi's beide echtgenotes ten koste van haar leven probeerde te voorkomen dat hij werd neergeschoten of gevangen genomen, en construeerde rond dit gegeven een complete historische roman.

De roman

Hoewel er binnen het genre sprake is van grote diversiteit, hebben negentiende-eeuwse historische romans enkele belangrijke trekken gemeen. Om te beginnen spelen de verhaalde gebeurtenissen zich af in historische perioden waarvan geen ooggetuigen meer in leven zijn. De auteurs spannen zich in om de lezers ervan te overtuigen dat zij zich hebben verdiept in historische bronnen en dat zij de verhaalde gebeurtenissen en achtergronden op een historisch verantwoorde manier hebben verbeeld. In de tweede plaats spelen zij met literaire conventies waarvoor Walter Scott in zijn historische romans de lijnen had uitgezet: een dramatische hoofdintrige, onderhoudende nevenintriges, stoffering en kleuring van het verhaal met authentiek aandoende bijzonderheden, schildering van treffende taferelen en portrettering van indrukwekkende, aandoenlijke dan wel vermakelijke personages. Voorts willen de auteurs niet alleen een levendig beeld van de zeden en gewoonten van vervlogen tijden oproepen, maar daarin ook denkbeelden en overtuigingen uitdragen die van betekenis zijn voor hun eigen tijd.

⁹⁸ Heeres 1895, p. 287-288. De 'slaepmuts' was vermoedelijk een doek om de haren op te binden.

In het streven naar een balans tussen historische, beeldende en beschouwelijke aspecten leggen auteurs van historische romans verschillende accenten.⁹⁹ De wijze waarop Ritter zijn historisch-romantisch verhaal opbouwt, vormt het onderwerp van het vervolg van deze paragraaf. We bespreken de veertien hoofdstukken achtereenvolgend. Citaten zijn ontleend aan *Vrijheid en dwang*, de laatste editie van de roman.

I De pleegvader

De titel van het eerste hoofdstuk, *De pleegvader*, wekt bij de lezer die enigszins vertrouwd is met de historische roman, de nodige verwachtingen met betrekking tot de verhaallijn. Naar verwachting zal er, net als bijvoorbeeld in *De pleegzoon* (1833) van J. van Lennep, sprake zijn van een pleegkind waarvan de afkomst verbonden is met een geheim dat bepalend is voor de lotgevallen van de hoofdpersonages en pas in de loop van het verhaal wordt onthuld. Ritter maakt direct aan het begin van zijn roman de contouren van zo'n verhaallijn zichtbaar:

Een gezelschap begeeft zich in de vroege morgen van de berg Capaha naar het kustplaatsje Hitoe-lama. Het staat onder leiding van Patiwani, een grijsaard die 'reeds rijkelijk honderd malen den [halfjaarlijkse] bloei der nagelboomen beleefd' heeft, en Toeloecabesie, een man wiens vader 'eerst acht en twintig jaren geleden den sagoboom voor de deur zijner woning [had] geplant, om daardoor de geboorte eens zoons aan te duiden' (p. 2).¹⁰⁰ De mannen verschillen niet alleen van leeftijd, maar ook van karakter. Patiwani is door het leven getekend en heeft geleerd zijn emoties onder alle omstandigheden te beheersen. Toeloecabesie is een jeugdige held die het nog aan zelfbeheersing ontbreekt en die zich impulsief laat meeslepen door zijn gevoelens.

Toeloecabesie geeft zo duidelijk blijk van misnoegen dat Patiwani hem om een verklaring vraagt. Toeloecabesie verwijt hem dat hij lijkt te weifelen over zijn verzoek om zijn dochter Si Tiedja aan hem uit te huwen en dat hij duldt dat de Latoewiloe van de kampong Poeloet een rivaliserend huwelijksaanzoek heeft gedaan.¹⁰¹ Als Patiwani opmerkt dat hij al gehuwd is met Almina, dochter van Tamalessi, hoofd van het dorp Wakal, werpt Toeloecabesie op dat hem als moslim een tweede vrouw is toegestaan. Patiwani maakt echter een onverwacht bezwaar: 'Onze godsdienst, onze wetten zijn eigenlijk voor haar niet verbindend, en zij heeft eene eigene keuze' (p. 8). Hij verklaart dat hij Si Tiedja een eigen keuze moet laten omdat zij niet zijn dochter, maar zijn pleegdochter is. In vertrouwen onthult hij aan Toeloecabesie hoe hij zo'n veertien jaar tevoren, op een vaartocht van Hitoe naar het eiland Kelang, tussen de overblijfselen van een door schipbreuk getroffen schip een waterton zag

99 Zie Drop 1979.

100 De verwijzing naar het Ambonse gebruik om bij de geboorte van een zoon een boom te planten heeft Ritter waarschijnlijk ontleend aan Stavorinus 1797, p. 254: 'De Amboinees plant zulk een Nagelboom, wanneer hem een kind geboren wordt, om den ouderdom van hetzelfde in het ruuwe daar naar te berekenen.'

101 Volgens Valentijn is 'Latoewiloe' de titel van het hoofd van het dorp 'Poloet of Poroet'. Hij noemt hem slechts een enkele maal, in zijn *Beschryvinge van Amboina*, p. 102.

drijven die zijn nieuwsgierigheid wekte. Tot zijn verbazing was er een meisje van nauwelijks vijf jaar oud op vastgebonden. Hoewel de kleding van het meisje deed veronderstellen dat zij ‘aan Christenouders, misschien wel aan Hollanders toebehoorde’ (p. 11), had hij besloten haar te adopteren en uit te geven voor het kind van een te Kelang overleden echtgenote.

Hij verzekert Toelocabesie dat Si Tiedja nauwelijks herinneringen aan haar verleden heeft en door haar opvoeding een ‘ware Hitoëze’ (p. 12) is geworden. Zo heeft zij haar pleegvader gevraagd haar hand te schenken aan een moedig man, opdat zij ‘trotsch op hem kan wezen en als vrij geborene Hitoëze in nood hem helpen kan, de vrijheid en ons geloof ongeschonden te bewaren’ (p. 13). Patiwani stelt Toelocabesie voor dat hij zelf zijn huwelijksaanzoek aan Si Tiedja voorlegt. Dat hij de keuze van een huwelijkspartner grootmoedig aan haar overlaat, komt voort uit een moreel besef: als pleegvader heeft hij niet het recht over haar leven te beschikken. Bovendien moet haar vrijheid worden gerespecteerd omdat zij afkomstig lijkt te zijn van Europese christenen die hem despotisch gedrag zouden kunnen verwijten indien hij haar het zelfbeschikkingsrecht zou ontnemen. Met deze handelwijze heeft hij tevens een hoger belang op het oog: hij hoopt dat zijn pleegdochter vanwege haar afkomst ooit een bemiddelende en verzoenende rol tussen Hitoe en de Compagnie zal kunnen spelen.

De verteller benadrukt dat Patiwani weliswaar niet door bloedsbanden met Si Tidja is verbonden, maar wel door diepe vaderlijke gevoelens. De pleegvader herinnert zich bij de redding van de kleine drenkeling uit zee geraakt te zijn door haar ‘weeklagten, die mij door het hart sneden, want ik ken het vaderlijk gevoel en dat verloochent zich nooit’ (p. 11). Ritter tekent Patiwani in zijn roman als een van de personages uit de literatuur van de gevoelige Verlichting die hun vaderlijk gezag ontnemen aan een empathische relatie en emotionele binding met andere gezinsleden.¹⁰²

II De maaltijd

In het eerste hoofdstuk heeft de verteller al laten doorschemeren dat Patiwani’s gedachten tijdens hun tocht naar Hitulama niet alleen in beslag werden genomen door het huwelijk van zijn pleegdochter, maar ook door zorgen over de toekomst van Hitu. Hierover wordt meer duidelijk in het tweede hoofdstuk.

Voor de schamele woning van de oude Cajoan, een eerbiedwaardige grijsaard die aan het hoofd van het geslacht Tanahitoemessen staat, wordt een feestmaaltijd voor een groot gezelschap bereid, in naam om de besnijdenis van een kleinzoon te vier-

102 De veranderende rol van de vader vormt een belangrijk thema in de door de Verlichting geïnspireerde literatuur. Voor de literaire werken waarin de Europese idealen van *sensibilité*, *Empfindsamkeit* en *sensibility* worden uitgedragen, bestaat in het Nederlands geen bevredigende term. ‘Sentimentalisme’ is vanwege de connotatie met sentimentaliteit niet ruim genoeg, terwijl benamingen als ‘preromantiek’ of ‘late Verlichting’ niet specifiek genoeg zijn. De term ‘gevoelige Verlichting’ lijkt een aanvaardbare karakteristiek van het bedoelde genre.

ren, maar in werkelijkheid om overleg te plegen over de hachelijke toestand waarin Hitoe verkeert.

Na afloop van de maaltijd doet Patiwani verslag van een bijeenkomst in het dorp Ceijt, waarvoor de gouverneur van Amboina de hoofden van Hitoe had opgeroepen. Gouverneur Demmer had tot ontsteltenis van de hoofden verklaard dat de Kapitein van Hitoe dood en het land van Hitoe overwonnen was, dat er geen nieuwe regering van Hitoe mocht worden aangesteld en dat de hoofden voortaan slechts gehoorzaamheid aan de Compagnie en de gouverneur verschuldigd waren. Patiwani concludeert verbitterd:

zoo heeft hij niet alleen onze vrijheid door één slag als het ware voor altijd vernietigd, maar ook hare sedert ontelbare jaren bestaande grondvesten aangetast en ons van, door God tot vrije wezens voorbeschikte menschen, verlaagd tot slaven van hen, die Zijne grootheid en de onfeilbaarheid van onzen Profeet ontkennen en verloochenen' (p. 25-26).¹⁰³

Cajao dempt de woede en opwinding die de woorden van Patiwani teweegbrengen. Na enige momenten van bezinning oordeelt hij het beter om niet over te gaan tot vruchteloos verzet en een gewelddadige confrontatie met de Compagnie te vermijden. Patiwani rapporteert echter dat de in Ceijt aanwezige hoofden zich niet hadden willen neerleggen bij Demmers verordening: zij hadden diezelfde nacht een geheime vergadering belegd en besloten om niet direct openlijk in opstand te komen, maar voor het moment wel een 'verdediger der vrijheid' aan te wijzen. Onder toejuichingen van de aanwezigen deelt Patiwani mee dat de keuze van de te Ceijt vergaderde hoofden was gevallen op Toeloecabesie.

In een vurige toespraak verklaart Toeloecabesie zich bereid om de Hitoeëzen ten strijde te voeren en roept hij hen op om de wapens op te nemen en onder het oog van God en de profeet Mahomed een laatste strijd te voeren voor het rechtmatig behoud van de voorouderlijke grond en de voorouderlijke gewoonten. Het hoofdstuk eindigt met een cliffhanger: de gouverneur, vanuit Ceijt naar Hitoe-lama vertrokken, is in aantocht.

Ritter heeft in dit hoofdstuk de gegevens uit Valentijns werk naar zijn hand gezet. Om te beginnen dateert Valentijn de bijeenkomsten te Seit en Hitulama in september 1643, terwijl ze in de roman plaatsvinden op 12 en 13 juni 1644.¹⁰⁴ De meest voor de hand liggende verklaring is dat Ritter in 1844, bij de verschijning van de eerste aflevering van het feuilleton van het *Tijdschrift voor Neêrland's Indië*, een verhaal over een geschiedenis van precies twee eeuwen geleden wilde presenteren.

In de tweede plaats is er in het werk van Valentijn geen sprake van een geheime nachtelijke vergadering waarop de hoofden van Hitu besloten zouden hebben tot ogen-

103 Ritter verwijst in een voetnoot bij deze passage bij vergissing naar Valentijn, *Ambonsche zaaken*, p. 124 in plaats van p. 142.

104 Valentijn, *Ambonsche zaaken*, p. 142.

schijnlijke onderwerping en Telukabesi tot ‘verdediger der vrijheid’ zouden hebben gekozen. Ritter nam de vrijheid om Patiwani en Telukabesi eraan te laten deelnemen omdat het hem de gelegenheid bood om zijn protagonisten in vurige betogen op de afschaffing van de regering van Hitu te laten reageren. Patiwani betoogt dat Demmer met zijn verordening de grondslagen van de Hituese samenleving aantast: hij verlaagt de vrije Hituezen tot onderdanen van meesters die hun godsdienst niet respecteren en gedreven worden door hun ‘woekerende dorst naar koophandel’ en ‘vuige lusten’. Telukabesi verwijt de Nederlanders dat zij zich hebben ontpopt tot even tirannieke meesters als voorheen de Portugezen: zij hebben hun aanspraak op een monopolie in de kruidnagelhandel misbruikt om de Hituezen van hun vrijheid te beroven en in armoede te dompelen. Daarbij schuwen zij de inzet van grof geweld niet. Bovendien hebben zij de godsdienst ‘aangerand’ door voortdurend gewetensdwang uit te oefenen.

Ritter zegt het niet met zoveel woorden, maar Patiwani en Telukabesi stellen de Hituezen op één lijn met andere in vrijheid geboren volkeren die hun vrijheid bevechten op tirannieke meesters. In de pleidooien van de beide voorvechters voor vrijheid, in het bijzonder gewetensvrijheid, resoneert het beeld dat Ritter en zijn tijdgenoten hadden van de onblusbare en onverzettelijke vrijheidsliefde van de Bataven onder het Romeinse rijk en van de Hollandse natie onder de Spaanse tirannie.

III Si Tiedja

De verteller blijft de aankomst van Demmer in Hitulama niet afwachten, maar volgt Patiwani en zijn gevolg op de terugweg naar Kapahaha. Zijn aandacht gaat in dit hoofdstuk voornamelijk uit naar Si Tidja, het hoofdpersonage van de roman, genoemd naar Khadidja, de eerste vrouw van de profeet Mohammed. Si Tidja wordt niet genoemd in Valentijns *Oud en Nieuw Oost-Indiën*, noch in enige andere historische bron, en is dus geheel aan Ritters verbeelding ontsproten.

Het gezelschap zet zich in beweging om de terugreis te vervolgen. Patiwani heeft zijn vrouw opgedragen om Toeloecabesie en Si Tiedja toe te staan onderweg onder vier ogen met elkaar te spreken, en hem hiervan op de hoogte gesteld.

Si Tiedja is onder de vrouwen van Capaha de schoonste. Opvallend is vooral ‘de blankere tint van haar fijn besneden olijfkleurig gelaat, dat daarenboven als met een rood waas bedekt was’ en de Griekse vorm van haar gezicht. Haar donkerbruine ogen schitteren soms van ‘een helder vuur’ (p. 40) en tonen dan weer de gelatenheid en berusting die eigen zijn aan haar vrouwelijk karakter.

Onderweg dringt de Latoewiloeloe van Poeloet zich met groteske bokkesprongen aan haar op. Hij is in alles het tegendeel van Toeloecabesie: klein en wanstaltig van uiterlijk, met een bovenmatig groot hoofd, hangbuik en spillebenen, groot-sprikerig, maar laf. Hij neemt de benen als Toeloecabesie tussenbeide komt.

Toeloecabesie doet Si Tiedja nu een aanzoek, zonder inleidende avances of hofmakerij, en vraagt haar zijn tweede echtgenote te worden. In de wetenschap dat deze verbintenis door Patiwani wordt gewenst en tegemoetkomt aan haar eigen wens een strijdbaar echtgenoot te huwen, stemt zij toe, maar niet zonder zelf daar-

aan voorwaarden te stellen. Si Tiedja verzekert Toeloecabesie dat zij met het bestaan van Almينا, zijn eerste echtgenote, kan leven, dat zij nooit ijverzuchtig zal zijn of aan haar voorrechten zal willen tornen. Zij wil hem echter wel voorhouden dat zij dikwijls wordt overvallen door dromen waarin zij als kind in een groot wit vertrek wordt geliefkoosd door een 'schoone nog jonge vrouw', gekleed als de vrouw van een Europeaan, maar 'niet geheel blank'. Ook verbeeldt zij zich dat een jonge blanke man deze vrouw omhelst en dat zij 'dan ook mij omhelzen en elkander toelagchen en bij de handen vatten en die innig drukken, en dat dan tranen over hunne wangen biggelen, niet van droefheid, maar van vreugde' (p. 48). De belangrijkste voorwaarde die Si Tiedja aan een huwelijk met Toeloecabesie stelt, is dat hij haar zienswijze onderschrijft dat het huwelijk een verbintenis voor het leven is, ook al is een scheiding volgens de godsdienst geoorloofd: 'Wien ik eenmaal toebehoor, wil ik altijd toebehooren en tot in den dood als mijn heer en meester erkennen' (p. 49).

De stelligheid waarmee Si Tiedja deze voorwaarde naar voren brengt, is een gevolg van de herinneringen aan haar kinderjaren. Ze representeren het gezinsideaal van de gevoelige Verlichting, waarin het gezag van de vader niet berust op zijn autoriteit als gezinshoofd, maar op zijn affectieve band met vrouw en kinderen. De verteller suggereert dat Si Tiedja dit ideaal niet in haar Hituese opvoeding heeft meegekregen, maar dat zij het in haar dromen herkent als een voorbeeldig gezinsverband dat aan de diepste behoeften in de menselijke natuur beantwoordt. Si Tiedja vaart op haar intuïtie, maar is tegelijk zo zeker van haar zaak dat zij alleen een echtverbintenis wil aangaan als haar aanstaande zich bereid verklaart haar deze 'liefde of wat men het ook noemen moge' te schenken.

Het ontbreken van dit gezinsideaal in de Indische samenlevingen is een terugkerend thema in Ritters verhalen. Duidelijker dan in zijn verhaal over de gewetenloze Javaanse benedeider Si Tjonat (1855) kan het niet worden samengevat: 'liefde? kent de Inlander haar? neen!'.¹⁰⁵ Liefde in de zin van tedere sentimenten was zijns inziens voorbehouden aan degenen bij wie door een verlichte opvoeding en beschavend onderwijs een besef van het goede, edele, schone was ingeplant.

Aangekomen te Capaha, deelt Toeloecabesie de gelukkige uitslag van zijn aanzoek aan Patiwani mee. Nog dezelfde avond wordt de verloving gevierd en drie dagen later zegent imam Ridjali het huwelijk in.

Na afloop van de plechtigheden knielt Si Tiedja voor Patiwani om zijn vaderlijke zegen te vragen. Innig aangedaan spreekt deze 'onder het storten van een mannelijken traan' de zegen uit 'in den naam van den eenigen God en des Profeets, in wiens geloof hij haar had opgebracht' (p. 50). Dan hangt hij haar een gouden ketting met daaraan een gouden doosje om de hals en vraagt Toeloecabesie en Ridjali om getuige te zijn van de eed die hij Si Tiedja bij haar vertrek uit het ouderlijk huis laat afleggen. Hij verklaart dat een geheim op hem drukt dat hij haar evenwel nog niet kan of mag openbaren, maar dat met zijn geschenk verband houdt. Zij moet hem

¹⁰⁵ Ritter, *Nacht en morgen*, 1861, II, p. 189.

beloven het doosje niet te zullen openen dan in uiterste nood, wanneer zij in handen van de Hollanders zou vallen en haar leven op het spel zou staan.

IV Hitoe

In het vierde en vijfde hoofdstuk van zijn roman onderbreekt Ritter het verhaal voor een betrekkelijk uitvoerige uiteenzetting over de geschiedenis van Hitu en over de historische gebeurtenissen die tot de afschaffing van de Hituese regering hadden geleid.

Vele schrijvers verklaren dat Amboina in de vroegste tijden een woest en onvruchtbaar eiland was en dat de oudste bewoners bekend stonden als zeerovers en menseneters. Op hun geloofwaardigheid valt veel af te dingen, maar het valt niet te ontkennen dat 'ook nu nog den Amboineezen eene bloeddorstigheid eigen is, die, uit hoofde der meerdere verlichting door de godsdienst onder hen in latere jaren verspreid, alle menschelijke gedachten te boven gaat' (p. 53).

In de vijftiende eeuw raakte Amboina onder het gezag van vier gelukszoekers en deze vier hoofden ontpopten zich als geduchte tegenspelers van de Portugezen die aan het begin van de zestiende eeuw op Amboina aankwamen. In 1538 deden de Portugezen een poging om geheel Amboina te veroveren en er begon een periode van onophoudelijke oorlog met wisselende krijgskansen waarin zij gedwongen werden zich terug te trekken op het schiereiland Leijtimor en zich te verschanzen in een fort.

Bij de aankomst van de eerste vloot van de Compagnie gaven de Portugezen tot ieders verbazing het fort zonder slag of stoot over. De Hituezen en de Compagnie hernieuwden nu een eerder gesloten verbond waarin de Compagnie het kruidnagelmonopolie kreeg toegezegd en de partijen beloofden elkaars godsdienstige overtuiging te respecteren:

Uit den inhoud van dit verbond is dus op te maken, dat wel den Hitoëzen geene algemeene vrijheid van koophandel, maar – wat meer zeggen wil, – eene vrijheid van geweten was toegekend, die hen, in welke omstandigheden ook, steeds als vrije lieden had moeten doen beschouwen en behandelen [...] (p. 63).

Aan de overeengekomen gewetensvrijheid verbindt Ritter een eigenzinnige beschouwing. Hij benadrukt dat de Hituezen zich steeds hadden ingespannen om in voorkomende problemen te bemiddelen en onder de onderdanen en bondgenoten van de Compagnie de trouwste en standvastigste waren geweest. Dat zij door Demmer wederrechtelijk tot onderdanen van de Compagnie waren verklaard, vormde dan ook een onaanvaardbare aantasting van de menselijke waardigheid. Met dit betoog kiest Ritter stelling tegen Valentijn die de onderwerping van Hitu, in navolging van Rumphius, rechtvaardigde met het argument dat de Hituezen de monopoliecontracten niet waren nagekomen en zich ontrouwe en onbetrouwbare verbondspartners hadden getoond.

Een omwenteling in de verhouding tussen de Hituezen en de Compagnie werd volgens Ritter in gang gezet toen de kapitein van Hitu, Tepil, in 1628 met enkele hoofden van Leitimor naar Batavia reisde om een beleefdheidsbezoek te brengen aan de nieuwe gouverneur-generaal Jan Pietersz. Coen. Ritter kent Tepil ten onrechte een leidende rol

in deze diplomatieke missie toe. Coen kreeg namelijk bezoek van drie afzonderlijke gezantschappen uit Hoamoal, Hitu en Leitimor. De Ternatanen van Hoamoal beloofden hun kruidnagelen aan de Compagnie te leveren en vroegen om een verhoging van de kruidnagelprijs die door Coen werd afgewezen. Tepil, die vergezeld was van zijn zoon Kakiali en nog enkele hoofden van Hitu, verzekerde Coen van zijn trouw aan het monopoliecontract, maar Coen wantrouwde hem omdat van Ambon rapporten waren gekomen dat Hitu een belangrijk deel van de kruidnagelooft verhandelde via Hoamoal en het eiland Manipa. De meest positieve ontvangst kregen de hoofden van Leitimor, omdat zij hun volledige oogsten aan de Compagnie leverden en op instigatie van de Compagnie de kruidnageltuinen sterk hadden uitgebreid.¹⁰⁶

Ritter wil vooral duidelijk maken waarom Tepil, voorheen een 'nederige, der Compagnie innig toegedane kapitein', als een 'trotsch, hoovaardig en huichelend' (p. 65) man uit Batavia terugkeerde. Hij zou in Batavia getuige zijn geweest van toenemende willekeur en knevelarijen van de zijde van de employees van de Compagnie, en hij zou zich hebben gerealiseerd dat bij de Compagnie slechts de kruidnagelwinsten en het eigenbelang telden. Hij vatte minachting voor de Compagnie op en het was verklaarbaar dat een verlangen naar onafhankelijkheid bij hem opwelde.

Deze voorstelling van zaken heeft Ritter niet aan Valentijn ontleend. Valentijn beschrijft aan het begin van de achttiende eeuw de belangentegenstellingen in de kruidnagelcultuur nog in termen van hoofden die de kruidnagelprijs willen opdrijven, en de Compagnie die onbuigzaam vasthield aan de contractueel vastgelegde prijs. In de loop van de achttiende eeuw kwamen echter klachten over machtsmisbruik en zelfverrijking in kringen van de Compagnie naar buiten en tegen het einde van de eeuw klonk de roep om hervormingsmaatregelen steeds luider. Ook Ritter maakt van zijn weergave van de geschiedenis van Hitu een aanklacht tegen de Compagnie. Daarmee neemt hij afstand van eerdere geschiedschrijvers die de verantwoordelijkheid voor de conflicten en oorlogen steevast toeschreven aan de onbetrouwbaarheid van de inlandse contractpartners.

V Kakiali

Ritter begint het vijfde hoofdstuk met een verontschuldiging aan de lezers dat hij zijn verhaal, na een wellicht weinig onderhoudende uiteenzetting over de geschiedenis van Hitu, nog niet kan hervatten, maar zich genoodzaakt voelt om eerst de geschiedenis te behandelen van Kakiali die in 1633 tot Kapitan Hitu werd benoemd.

In zijn weergave van de historische gebeurtenissen in de periode 1633 tot 1643 volgt Ritter in grote lijnen Valentijns *Ambonsche zaaken*. Kakiali's pogingen om de kruidnagelhandel vanuit Makassar op Hitu en Hoamoal tot elke prijs in stand te houden vormen in zijn relaas de rode lijn. Hij schrikt er niet voor terug om maatregelen van gezagsdragers zoals Van den Heuvel, Demmer en Caan in de krachtigste bewoordingen te veroordelen als onmenselijk en laaghartig.

¹⁰⁶ Zie Ridjali 2004, p. 54.

Nadat de nieuwe gouverneur Van den Heuvel de hoofden van Hitoe in 1634 had gegijzeld, ging deze over tot 'eene onmenschelijkheid, waarvan de geschiedenis zelden een voorbeeld aanhaalt' (p. 73): hij liet de gevangen Kakiali, die 'door rang en stand ten minste eenige onderscheiding verdiende en niet als een gemeen [gewoon] misdadiger kon worden beschouwd' (p. 73), op de pijnbank leggen om hem te dwingen tot bekentenis van de misdaden die hem ten laste werden gelegd.

De Hituezen kwamen in opstand en Van den Heuvel slaagde er niet in om militair overwicht te verkrijgen. Ook de inzet van een paar honderd Alfoerse koppen-snellers van Seram aan wie hij tien rijksdaalders op ieder vijandelijk hoofd in het vooruitzicht stelde – een 'hemeltergenden en bloeddorstigen maatregel' (p. 74) – was vruchteloos.

Kakiali werd in 1643 met instemming van de Compagnie door een sluipmoordenaar vermoord. Demmer verlaagde zich tot een schanddaad door 'zijn vijand, – den dapperen verweerder der vrijheid van den geboortegrond, – op eene laaghartige, onedelmoedige, en de, om hare rondheid en regtvaardigheid geroemde, Hollandsche natie schandvlekkende wijze uit den weg te doen ruimen' (p. 95).

De admiraal Caan speelde een hoofdrol bij de verovering van Kakiali's bolwerken en strafexpedities op Hoamoal. Hij keerde naar Batavia terug om 'dàar de belooning zijner overwinningen te smaken, om dàar den palm van een door schandelijke wandaden verworven vrede over te brengen' (p. 96).

In contrast met de dienaren van de Compagnie kenschetst Ritter Patiwani en Telukabesi als strijders die door edele motieven worden gedreven. Het beeld dat hij oproept van de geschiedenis van Hitu, abstraheert van de politieke en economische werkelijkheid van die dagen: voor zijn protagonisten is de inzet van de oorlog simpelweg het ideaal van vrijheid en onafhankelijkheid.

Telukabesi was een neef van Kajoan, de *perdana* van het geslacht Tanihitumesen, die in de woelige jaren van 1634 tot 1643 oppositie tegen het beleid van Kakiali en de Ternatanen op Hoamoal voerde en daarbij de Compagnie aan zijn kant vond. Hoewel hij het misschien niet altijd eens was met Kajoan, koos Telukabesi niet partij voor Kakiali en bleef hij in deze jaren een behoedzame, diplomatieke koers volgen. Ritter voelde zich evenwel genoodzaakt de gegevens van Valentijns *Ambonsche zaaken* in sommige opzichten naar zijn hand te zetten en een strijdbaarder beeld van Telukabesi te schetsen.

Zo zou Telukabesi openlijk de kant van Kakiali hebben gekozen toen de Compagnie in 1640 een garnizoen van veertig man in een schans bij Hitulama legerde. Over zijn drijfveren verklaart de verteller:

Vrijheid en onafhankelijkheid alleen was zijne leus en geene bijoogmerken, geen vuig gewin of overdrevene zucht naar magt en alleenheersching, de drijfveren zijner gewis toen, met het oog op den jammerlijken toestand zijns lands, edele inzichten en mannelijke bedoelingen (p. 84).

In Ritters roman zou Telukabesi voor het eerst aan de zijde van Patiwani hebben gestreden bij het beleg dat Kakiali in februari 1641 sloeg voor het dorp Ureng, en hij zou daar-

bij de eretitel 'held van Oeriën' hebben verworven. Valentijn rept niet van deelname aan de strijd of een eretitel: hij vertelt over Telukabesi slechts dat hij zich na afloop van het beleg bereid verklaarde om als bemiddelaar tussen Kakiali en de Compagnie op te treden en een poging te doen om hem tot vrede te bewegen.¹⁰⁷ Telukabesi zou volgens Ritter eveneens hebben deelgenomen aan de verdediging van Wawani toen dat bolwerk in mei 1643 door Demmers legermacht werd bestormd. Ook deze bewering berust niet op Valentijns relaas in *Ambonsche zaaken*.

VI Een ochtendbezoek bij Abraham Fluweel

In dit hoofdstuk introduceert Ritter de lezer in de wereld van de dienaren van de Verenigde Oost-Indische Compagnie op Ambon. Een naar verhouding groot aantal voetnoten dient als bewijs dat hij zich grondig in de historische bronnen heeft verdiept.

Vier employees van de Compagnie komen ten huize van Abraham Fluweel bijeen om, overeenkomstig de 'burgerlijke gebruiken en eenvoudige vaderlandsche gewoonten' (p. 105) van die tijd, een *sopie pahit* (Ambons bittertje) drinken.¹⁰⁸ Fluweel, een 'Ernstvaste en Vrome onderkoopman, secretaris van den politieken raad, en geheimschrijver van den Landvoogd van Amboina' (p. 99), is een schrale vrijgezel over wie de burgerij van Ambon zich vaak vrolijk maakt. Tijdens zijn karig middagmaal krijgt hij bezoek van de 'vrolijke vaandrig' Swager (p. 101), de 'bedaarder en meer afgetrokken' (p. 104) luitenant Moerlag en de winkelier of pakhuismeester van het fort Victoria, Van Alfen, 'altijd stemmig en zedig in handel en wandel en een steunpilaar der kerk' (p. 104).¹⁰⁹

Het luimige gesprek begint met het ophalen van enkele sterke verhalen uit het reisverslag van de 'Oost-Indisch krankbezoeker Seijger van Rechteren'.¹¹⁰ Het krijgt een ernstige wending als Swager de spot drijft met de wijze waarop het christendom op Ambon is verbreid. Moerlag stoort zich aan zijn toon en zet zijn eigen gedachten over het onderwerp uiteen. Hij beaamt dat de Amboinese christenen 'door hun overgang tot ons geloof zedelijk niet verbeterd, en maatschappelijk achteruit gegaan zijn' (p. 114). Enerzijds moet erkend worden dat de Nederlanders zelf dikwijls vervallen in een gedrag dat verre van voorbeeldig is. Anderzijds zijn de Amboinezen die zich christenen noemen, nog te onwetend en te gehecht aan hun oude vooroordelen over het bestaan van geesten en duivels. Hij is ervan overtuigd dat het christendom hen is opgedrongen, dat zij het uit eigenbelang hebben aangenomen en dat zij daardoor 'luijer, trotscher en verwaander [zijn] geworden, dan toen zij nog het Heidendom aankleefden' (p. 115).

Moerlag is niet overtuigd van het recht om anderen hun gewoonten en gebruiken te betwisten. Hij betoogt dat de pogingen om het christendom te verbreiden

107 Valentijn, *Ambonsche zaaken*, p. 129.

108 Ritter verwijst hier naar Stavorinus 1797, *Tweede Boek*, p. 296, over drankgebruik op Ambon.

109 Ritter heeft personalia van Joannes van Alfen, Abraham Fluweel, Gysbert van Moerlag en Cornelis Dirks-zoon Swager ontleend aan Valentijns lijst van employees in *Ambonsche zaaken*, Zevende hoofdstuk.

110 Ritter verwijst hier naar Van Rechteren 1639.

overal tegenstand oproepen en dat alle inspanningen en offers voor de kerstening slechts schamele resultaten opleveren. Hij concludeert dat de Amboinezen ‘nog niet rijp zijn voor de groote hervorming, die men in hunne maatschappij, hunne huisgezinnen en hunne harten wil te weeg brengen’ (p. 116). Het gebruik van dwang kan slechts averechts uitpakken en de gemoederen verbitteren. Men zou dus moeten beginnen met het opbouwen van een samenleving waarin arbeid voldoening schenkt, waarin de Amboinezen een ‘huiselijke gelukstaat’ (p. 116) ervaren en dan pas voortgaan hun geestvermogens zo te ontwikkelen dat zij naar het geloof in een God van liefde en gerechtigheid kunnen toegroeien. Dat zou op den duur beter uitwerken dan hen te vermoeien met ‘leerstelsels, die liggen boven hun begrip, wier ingewikkeldheid hen het ware spoor bijster doet worden, en hun geene overtuiging schenkt der waarheid van dat wat men hun daarvoor wil opdringen’ (p. 117).

Ritter was lid van de evangelisch-lutherse gemeente van Batavia die zich door vrijzinnig-verlichte geloofsopvattingen onderscheidde van de gereformeerde Indische kerken. Hij heeft zich bij het schrijven van dit hoofdstuk vermoedelijk het meest geïdentificeerd met Moerlag, die voldaan is dat hij over een ernstig onderwerp ‘eens zóó, geheel in zijn geest’ (p. 117) heeft kunnen spreken. Het betoog dat hij het romanpersonage Moerlag in de mond legde, heeft betrekking op een in zijn tijd actuele kwestie: de internationale opkomst van zendelings-genootschappen waarvan de invloed ook aan Nederland en de Indische archipel niet was voorbijgegaan.¹¹¹ In 1807 was een door Teylers Godgeleerd Genootschap bekroonde verhandeling van Jacob Haafner verschenen waarin deze een vernietigend oordeel velde over ‘het nut der zendingen en zendelings-genootschappen’.¹¹² Het betoog van Moerlag vertoont gelijkenis met dat van Haafner: voor de verbreiding van het christendom vormt het gedrag van de christenen zelf een onoverkomelijk struikelblok. Bovendien, zolang de samenlevingen van overheerste volkeren niet gebaseerd zijn op eenvoudige arbeid en huiselijk geluk, kan men niet verwachten dat zij rijp zijn voor het ware christendom.

Van Alfen brengt als geharnast calvinist tegen Moerlags betoog in dat het de opdracht van de Compagnie is haar van God gegeven macht te laten gelden. Moerlag houdt echter staande dat gewetensvrijheid geen dwang verdraagt, en zo komt het gesprek op de vrijheid die ook de Hituezen voor zichzelf opeisen. Het is voor Fluweel aanleiding om de herinnering aan Kakiali's gijzeling door de gouverneur Van den Heuvel op te halen en te vertellen dat diens loopbaan na zijn terugkeer naar Batavia een roemloos einde had gevonden.

111 Joseph Kam bijvoorbeeld sloot zich op oudere leeftijd aan bij de Evangelische Broedergemeente van de Hernhutters in Zeist en werd in 1814 door de London Missionary Society uitgezonden naar Java, waar hij een post op Ambon kreeg toegewezen. Onder zijn leiding begon de, aanvankelijk bijzonder moeizame, ontwikkeling van de Molukken tot zendingsgebied. Zie Enklaar 1963.

112 Haafner 1993. Ritter heeft met Haafners gedachtengoed mogelijk kunnen kennismaken doordat de verhandeling binnen de evangelisch-lutherse gemeente van Batavia of ook in de vrijmetselaarsloge De Ster in het Oosten onderwerp van bespreking was.

Swager reageert onverwacht fel op de naam van Van den Heuvel. Hij vertelt dat hij hem in Batavia had meegemaakt als advocaat-fiscaal. Van den Heuvel was toen 'smooverliefd' (p. 121) op Sara Specx, een pleegdochter van gouverneur-generaal Koen. Toen zij in diens woning was betrapt op een ongeoorloofd rendez-vous met de jeugdige Kortenhoef, had Van den Heuvel misbruik van zijn positie gemaakt door een buitensporig strenge straf te eisen. Swager had de uitvoering van Kortenhoefs terechtstelling en Sara's geseling verontwaardigd en machteloos bijgewoond en een diepe haat opgevat tegen 'dien roodhairigen, pokdaligen fiscaal [...] die zoo laaghartig en bloeddorstig wraak nam' (p. 121-122).

Ritter grijpt in deze passage terug op Sara Specx, het historisch-romantische verhaal dat hij in 1842 in het *Tijdschrift voor Neêrland's Indië* over de affaire publiceerde.¹¹³ Anders dan Valentijn, die ook voor dit verhaal zijn historische bron was, beschreef hij Van den Heuvel als de kwade genius in de affaire. Hij handhaafde deze beeldvorming in *Toeloeabetesie* om het morele contrast uit te laten komen tussen een hoge employee als Van den Heuvel en eenvoudige militairen zoals Swager en Moerlag.

VII De landvoogd Gerard Demmer en de verrader

In dit hoofdstuk verplaatst de handeling zich naar het fort Victoria, waar de gouverneur Demmer audiëntie verleent aan Kajoan, de *perdana* Tanihitumesen.

Aan de poort van het fort zijn enkele nieuw aangekomen militairen in gesprek met de oude piekenier Harmensz. Zij houden hem voor dat hij geen reden tot klagen heeft: leeft een soldaat niet om te vechten? Harmensz komt daartegen in het geweer: 'En toch is het een armzalig leven – het soldaten-leven in Oost-Indië' (p. 135). Het is een bestaan vol zinloze exercities, ondermaatse verzorging en gezondheidszorg, uitputtende veldtochten en levensgevaarlijke tegenstanders. Een soldaat vecht meer om te leven dan dat hij leeft om te vechten. Is het zo iemand kwalijk te nemen dat hij af en toe aan de drank gaat?

Ritter, voormalig chirurgijn, portretteert de oude piekenier met mededogen en met oog voor, in het bijzonder, de medische gevolgen van het soldatenleven. Hij vertegenwoordigt de kleine man die gedoemd was om zonder noemenswaardige beloning het zware en vuile werk voor de hoge heren op te knappen.

De volgende episode opent met een portret van Gerard Demmer. Volgens de verteller 'was hij meer gevreesd dan bemind, en boezemde hij wel achting en vertrouwen, doch geenszins toegenegenheid in' (p. 138). Ritters waardering van Demmer is tweeslachtig. Hij heeft in het vierde hoofdstuk zijn afschaffing van de regering van Hitu zonder meer onrechtmatig genoemd en in het vijfde hoofdstuk heeft hij Demmers instemming met de sluipmoord op Kakali veroordeeld als een amorele schanddaad. Hij navigeert dus tussen bewondering en afschuw:

¹¹³ *Tijdschrift voor Neêrland's Indië* 5 (1843) II, p. 84-114; 196-216.

Wars van alle geveinsdheid, was hij rond in handel en wandel. Godsdienstig zonder dweeperij, eerlijk zonder oogluiking omtrent anderen, en regtvaardig in den hoogsten graad, zoodra 's Compagnies belangen, in betrekking tot de inlandsche bevolking, daarmede niet gemoeid waren [...] (p. 138).

Is het te verontschuldigen of te rechtvaardigen als hoogstaande mannen zoals Demmer tot verwerpelijke daden komen wanneer het belang van de Compagnie op het spel staat? Die vraag blijft in de roman onbeantwoord hangen.

Demmer vaart in de grote vergaderzaal van het fort woedend uit tegen Cajoan die hem een brief van Toeloecabesie heeft gebracht. Toeloecabesie nodigt Demmer in deze brief uit op Capaha en tart hem door mee te delen dat hij alle ware Hitoeëzen om zich heeft verzameld en dat zij bereid zijn tot een dure eed om de vrijheid van hun land tot de laatste man te verdedigen. Daarbij verklaart hij dat zijn godsdienst hun gebiedt alle christenen op Amboina te verdrijven of met het zwaard te verdelgen. Cajoan doet een laatste poging om Demmer tot lankmoedigheid te bewegen. Deze zegt echter niet alleen Toeloecabesie en zijn getrouwen de wacht aan, maar alle hoofden van Hitoe.

Deze episode grijpt terug op enkele summiere mededelingen in Valentijns *Ambonsche zaaken*. Deze vertelt dat Telukabesi de opheffing van de regering van Hitu niet kon accepteren, dat hij besloten had de vluchtelingen van Wawani onder zijn bescherming te nemen en dat hij de brutaliteit had gehad dit aan Demmer te laten weten als 'een stuk, waar toe hem zyn Wet en Godsdienst verbond'. Cajoan had het nog voor de vluchtelingen opgenomen, maar Demmer stelde zich hard op: zij hadden geen genade verdiend en zouden 'op zyn tyd hunne straffe niet ontgaan'.¹¹⁴

Ritter heeft van Telukabesi's verklaring een ondiplomatieke, bijzonder strijdlustige en provocatieve brief gemaakt die door Cajoan alleen kan worden verontschuldigd door op zijn jeugdige onbezonnenheid te wijzen. Hij heeft deze voorstelling van zaken waarschijnlijk noodzakelijk gevonden om begrijpelijk en aannemelijk te maken dat Demmer jegens Telukabesi en zijn medestanders niet anders dan onverbiddelijk kon zijn en dat hij genoodzaakt was om bijzonder hardvochtig op te treden.

In de volgende episode is de lezer getuige van een verhoor door Demmer van de Latuwilulu van Polut. Hij is opgebracht door Fluweel, bij wiens huis hij heeft aangeklopt om toegang tot het fort te krijgen. De verteller beschrijft de Latuwilulu en Fluweel als groteske tegenpolen: bij hun komst gooien zij als een 'stappende, dribbelende en rennende groep' (p. 146) hun decorum te grabbel.

De Latoewiloeoe presenteert zich aan Demmer als 'een der grootste hoofden van Hitoe' (p. 148) en als 'de eenige trouwe bondgenoot, die der Compagnie op geheel Hitoe overschiet' (p. 149). Hij biedt aan om Demmer tegen een beloning te informeren over de stand van zaken in het kamp van 'onze vijanden' (p. 149). Demmer

¹¹⁴ Valentijn, *Ambonsche zaaken*, p. 143.

informeert naar het aantal strijders op Capaha, naar de beschikbaarheid van geschut, handvuurwapens en kruit, en naar de toegangsweg naar Capaha. Als Demmer informeert naar de wensen van de verrader, blijkt dat deze gedreven wordt door jaloezie. Hij verklaart dat Si Tiedja hem bemint, dat zij met geweld aan Toelocabesie is uitgehuwelijkt en dat hij niet zonder haar kan leven. Vanwege zijn larmoyant gejammer ontsteekt Demmer in woede en laat hem opsluiten.

VIII De matakauw

Na een hoofdstuk dat zich in het fort Victoria afspeelt, volgt nu een hoofdstuk dat geheel op Kapahaha is gesitueerd.

Patiwani is een onvermoeibaar leider met natuurlijk gezag. Hij is niet alleen de stuwende kracht achter de werkzaamheden die nodig zijn om Capaha in staat van verdediging te brengen, maar treedt ook op als een vaderlijke mentor voor Toelocabesie en maant hem aan om zich na zijn wittebroodsweken weer aan de publieke zaak te wijden.

Zijn tegenwoordigheid is gewenst bij een bespreking met de hoofden die bij Demmer zijn geweest. Zij rapporteren dat Demmer woedend is over zijn brief en waarschijnlijk spoedig tot actie zal overgaan. Toelocabesie reageert vastberaden. Hij heeft de brief in overleg met Patiwani en Ridjali opgesteld en vertrouwt op de zegen van God en de profeet: 'Spoedig zullen wij dan, even als onze voorouders, weder vrije Hitoëzen zijn, wie geen vreemde dwang meer knelt, en die ongestoord hunne godsdienst en handel zullen kunnen uitoefenen' (p. 163).

Hij kondigt aan dat zij 's avonds in zijn woning hierop een plechtige eed zullen afleggen: 'den eed onzer voorouders – den Matakauw!!!' (p. 165). Hij kondigt aan dat hiervoor ook een slaaf zal worden geofferd. De imam Ridjali is ontsteld: 'Een verfoeilijke heidensche eed voor regtgeloovige Mahomedanen?' (p. 165). Toelocabesie meent echter dat hij onder de gegeven omstandigheden de zwaarst denkbare eed moet kiezen: 'De bevolking, zoo gezet op wat voorouderlijk is, zou geen vertrouwen in ons stellen, en zonder dat ware onze zaak verloren' (p. 166).

Valentijn maakt noch in *Ambonsche zaaken van den Godsdienst* noch in *Ambonsche zaaken* melding van enige vorm van matakau op de kust van Hitu, laat staan van rituelen waarbij bloed van mensen of katten vloeide. Ritter heeft echter de verleiding niet kunnen weerstaan om een ruimhartig gebruik te maken van diens informatie over het voorkomen van de matakau elders op Seram en de Ambonse eilanden.¹¹⁵ Bij dit ritueel werd een brouwsel gedronken van verschillende bestanddelen waarin wapens werden gedoopt. Daarbij legden de eedpartners een eed af zij waarin de hogere machten bezworen om degenen die de gedane beloften zouden breken op gruwelijke wijze te straffen. Hiervan bestonden allerlei lokale varianten: Valentijn geeft voorbeelden waarbij katten werden geofferd en rapporteert dat het op Nusalaut zelfs zou zijn voorgekomen dat een slaaf

115 Valentijn, *Ambonsche zaaken van den godsdienst*, p. 1-19.

werd geofferd.¹¹⁶ Ritter heeft deze laatste variant vermoedelijk gekozen omdat ze bij zijn lezers het meeste afgrijzen en morbide fascinatie zou opwekken. Daarmee suggereert hij dat niet alleen het ware christendom, maar ook de ware islam onder de bevolking onvoldoende was doorgedrongen en dat zij de voorouderlijke heidense geloofsovertuigingen en bloeddorstigheid nog niet had kunnen afleggen.

Een *matakau*-ritueel had overigens over het algemeen tot doel om de dreiging van een gewelddadig conflict te bezweren of om een bestaand conflict voorgoed uit de wereld te helpen. Het was functioneel in een fundamenteel onveilige wereld waarin dorpsgemeenschappen niet door een staat werden beschermd, maar zelf netwerken moesten opbouwen om een zekere mate van stabiliteit en zekerheid te scheppen.¹¹⁷ De verbonds-*eed* in deze roman dient echter een geheel ander doel. Het tafereel doet eerder denken aan het begin van de Bataafse opstand tegen de Romeinen, zoals dit in de *Historiae* van de kroniekschrijver Publius Cornelius Tacitus is opgetekend.¹¹⁸ Ritter plaatst de *Hituezen* in een traditie van volkeren die, juist in een vroeg stadium van hun ontwikkeling, worden gekenmerkt door een onbedwingbare zucht naar de vrijheid.

Het ritueel van de *matakau* wordt onderbroken door de onverwachte verschijning van de *Latoewiloele*. Vanwege de consternatie die dit teweegbrengt, stormt *Si Tiedja* in wapenrusting uit het vrouwenvertrek. Zij draagt *Toeloecabesies* stormhoed op haar onder een hoofddoek verborgen lokken, een slagwapen, een schild en een lichte *maliënkolder* over haar kleding.

Patiwani geeft blijk van zijn ongenoegen over haar ‘te mannelijke handelswijze’, maar zij verdedigt haar onconventionele optreden tegenover *Toeloecabesies* eerste echtgenote *Almina* als een onvermijdelijk gevolg van haar karakter en de door haar gevoelde roeping om *Toeloecabesies* leven te delen en zo nodig ‘met mannenmoed de ons omringende gevaren te trotseren’ (p. 173).

IX De belegering van *Capaha*

In de voorgaande hoofdstukken is in het fort *Victoria* en op *Kapahaha* tot het voeren van een oorlog besloten. Dit is het eerste van vier hoofdstukken over het verloop van deze oorlog.

Demmer heeft de Politieke Raad van *Amboina* bijeengeroepen. Behalve de leden van de raad en *Abraham Fluweel*, de geheimschrijver van de raad, is op uitnodiging van *Demmer* ook kapitein *Jacob Verheiden* hierbij aanwezig.

¹¹⁶ Valentijn, *Ambonsche zaaken van den godsdienst*, p. 12. Bartels, die in de jaren zeventig van de vorige eeuw onderzoek heeft gedaan naar dorpsgeschiedenissen op de Ambonse eilanden, stelt dat beweringen over mensenoffers in voorouderlijke verhalen niet ongewoon waren en dat de vermelding van kattenoffers wellicht duidde op culturele veranderingen waarbij mensenoffers werden verdrongen. Zie Bartels 1994, p. 152.

¹¹⁷ Boelens, Van Fraassen & Straver 2001, p. 150, 189.

¹¹⁸ Zie Tacitus 2015, p. 162.

Aan het begin van de vergadering doet Swager een pijnlijke mededeling: de La-toewiloeoe heeft hem op een onbewaakt ogenblik weten te verrassen en is ontsnapt. Demmer geeft hem acht dagen huisarrest.

Na dit incident deelt Demmer de vergadering mee dat hij de opstandelingen op Capaha geen tijd wil geven om zich steviger te nestelen, maar hen krachtdadig wil aanpakken en uiteenjagen. De winkelier Van Alfen valt hem bij en pleit voor 'bloed en niets dan bloed' om het gevaar van 'die Moorsche honden' te beteugelen (p. 190). De overige leden zijn 'eenigszins onthutst' door zijn oproep om hen 'tot den laatsten man uit te roeijen' (p. 190), maar brengen er niets tegen in. Alleen kapitein Jacob Verheiden heeft de moed het hoofd afkeurend te schudden.

Ritter schetst geen vleidend beeld van de Politieke Raad van Amboina. De gouverneur bepaalt de agenda en doet beleidsvoorstellen waarmee de leden doorgaans zonder tegenspraak instemmen. Ritter volgt op dit punt de beschouwingen van Valentijn, die in het vijfde boek van *Beschryvinge van Amboina* een groot deel van het derde hoofdstuk wijdt aan de nagenoeg ongecontroleerde machtspositie van de gouverneurs en aan concrete voorbeelden van het machtsmisbruik dat hiervan het gevolg was.¹¹⁹

Verheiden is een romanpersonage dat met zorg wordt geïntroduceerd. De eerste kennismaking van de lezer vindt plaats door de ogen van Van Alfen en Fluweel: zij zien 'een langen, mageren man, met sombere en droefgeestige wezenstrekken, die, als militair gekleed en met de handen op den rug, in de zaal eenzellig op- en neêrstapte, en zich niet scheen te storen aan de tegenwoordigheid der overige te zamengekomen heeren' (p. 183). Omdat Verheiden het stilzwijgen bewaart omtrent zijn levensgeschiedenis, vormt hij een raadsel voor zijn omgeving. Men ziet in hem enerzijds een beleidvol militair die in de hitte van het gevecht een ware doodsverachting ten toon spreidt, en anderzijds een man die een in zichzelf gekeerd leven leidt. Een aandachtig waarnemer ziet dat Verheiden gebukt gaat onder 'hartzeer en kommer' (p. 192). Hij ontwijkt vrouwen en spelende kinderen die bij hem 'de smartelijkste gewaarwordingen of herinneringen' (p. 192) schijnen op te wekken. Ook ontwijkt hij het godsdienstig leven: 'nimmer zag men hem in kerk of kluis' (p. 192). Van Alfen fluistert Fluweel toe dat hij mogelijk een grote misdaad op zijn geweten heeft. Ritter beschrijft Verheiden als een Byroniaanse held: somber, droefgeestig, gekweld door een raadselachtig verleden, onbenaderbaar en eenzellig, schijnbaar onderworpen aan God noch gebod en verteerd door doodsdrift.¹²⁰

Verheiden voert aan dat Capaha een welhaast onneembare natuurlijke vesting vormt en dat de Compagnie niet over voldoende krachtige manschappen beschikt om een vastbesloten vijand een vernietigende slag toe te brengen. Hij stelt Demmer daarom voor om een aanval uit te stellen tot verse troepen uit Batavia zijn aangevoerd, intussen te proberen de bevoorrading van de vesting door een blokkade te bemoeilijken, en wellicht tijd te rekken door onderhandelingen. Demmer neemt

119 Valentijn, *Beschryvinge van Amboina*, p. 269-288.

120 Over de invloed van Byrons werk in Nederland, zie Popma 1928 en Schults 1929.

dit advies over en kondigt aan dat hij samen met Verheiden een kleine expeditie ter verkenning zal uitrusten.

Het verwerpelijke optreden van Van Alfen in de vergadering is zijn laatste in de roman. Ritter laat niets na om hem verder bij de lezer in diskrediet te brengen. Na afloop van de vergadering beschuldigt een wrokkige Swager de winkelier ervan een 'schijnheilige femelaar' te zijn en tijdens het bewind van gouverneur Caan een 'nog onnoozel kind van veertien jaren' te hebben verkracht (p. 196). De gewetenswroeging die de beschuldiging opwekt, blijft aan Van Alfen knagen en leidt niet lang daarna tot zijn ontijdig overlijden.

Details over een dergelijke zaak heeft Ritter aangetroffen in de reisbeschrijving uit 1797 van J.S. Stavorinus. In een hoofdstuk over het bestuur op Ambon rapporteert deze dat het hoofd van een van de kantoren op de nabijliggende eilanden zich had vergrepen aan de pleegdochter van een bekende die hij met zijn gezin te logeren had gevraagd. De onverlaat had een van zijn slaven beschuldigd en deze werd, hoewel het meisje een overduidelijke ontlastende verklaring aflegde, zo hard gestraft dat hij overleed. Het voorval werd volgens Stavorinus niet nader onderzocht en in de doofpot gestopt omdat de schuldige 'een Heer van rang, en een der bijzondere gunstelingen van den Gouverneur was'.¹²¹

Demmer kon met betrekking tot Kapahaha voorlopig slechts maatregelen nemen die zijn tegenstanders stijsden in hun verzet. Dat hij in april 1644 een twaalfdaagse campagne startte om de kruidnagelaanplant in de omgeving van Kapahaha te verwoesten, kwalificeert de verteller, in navolging van Valentijn, als een 'wraakzuchtige, hoogst ongerijmde onderneming' (p. 205). Valentijn wees op het volstrekt averechtse effect dat de Compagnie hierdoor vooral de bevolking van het nabijgelegen dorp Mamala tegen zich in het harnas joeg.¹²²

Een maand later riep Demmer een groot deel van de troepen terug naar de stad vanwege de schade die een reeks zware aardbevingen had aangericht.

X Abraham Fluweel leeft!

Dit hoofdstuk verhaalt over schermutselingen in de omgeving van Kapahaha die in juni 1644 plaatsvonden. Ritter baseerde zich op een summiere passage in Valentijns *Ambonsche zaaken*:

Patiwani versterkte zich ondertusschen op een klip in Capaha's Noorder-bogtje, vanwaar hy onze jachten met een stukje geschut, zeer veel schade toebragt, zonder dat zy hem eenige nadeel konden doen. *Toeloecabesie* dwong die van Lian ook weder onder hem te komen, alzoo hunne Zagoe-bosschen hem dienstig waren; doch zy wierden 'er door de onzen kort daar na weer uit geslagen [...].¹²³

¹²¹ Stavorinus 1797, p. 291-292.

¹²² Valentijn, *Ambonsche zaaken*, p. 145. Rumphius merkte in *De Ambonse historie* op dat 'alle oostersche volkeren d'onze verweten dat wij in plaats van met mannen met boomen oorloogden'. Zie Rumphius 1910, I, p. 232.

¹²³ Valentijn, *Ambonsche zaaken*, p. 146.

Valentijns karige informatie heeft Ritter de ruimte geboden om enkele dramatische tafereelen te construeren waarin hij de Hituese en Nederlandse hoofdpersonages naast en tegenover elkaar kon stellen. De handeling verplaatst zich in dit hoofdstuk enkele malen van het kamp van de Hituezen naar dat van de Compagnie en terug.

Patiwani, Toeloecabesie en Ridjali zijn somber gestemd: zij hadden gehoopt dat Demmer voor de aanval zou kiezen in plaats van een op den duur uitputtende belegering. Nu worden zij geconfronteerd met dreigende voedseltekorten, omdat voedselvoorraden zijn verregend en de overvaart naar de zuidkust van Ceram wordt geblokkeerd door schepen van de Compagnie. De Latoewiloeloe dringt zich aan hen op met een idee dat hem in een droom zou zijn voorgehouden door 'Kae-ele', een bloedrode spookverschijning met ogen als vurige kolen: wanneer ze een naburige heuveltop bezetten, kunnen ze de schepen van de Compagnie beschieten en verjagen. Het idee op zichzelf spreekt Patiwani aan. Toeloecabesie geeft er de voorkeur aan zich meester te maken van het naburige dorp Lian: dit dorp wordt omringd door sagobossen waar zij hun voedselvoorraden zelf kunnen aanvullen. Na een langdurig beraad besluiten zij om beide plannen drie dagen later gelijktijdig uit te voeren. Zowel Patiwani als Toeloecabesie slagen boven verwachting. Schepen uit Ceram brengen nieuwe voedselvoorraden en in Lian worden de eerste rijpe sagopalmen gekapt.

Swager en Fluweel zijn intussen door Demmer uitgezonden om ontrouwe hoofden aan de zuidkust van Ambon te arresteren. Fluweel, die intussen tedere banden met de weduwe Van Alfen heeft aangeknoopt, legt de tocht, bewapend met een grote houwer (sabel), twee 'schrikkelijk groote pistolen' (p. 227) en een halve piek, zuchtend en struikelend af. Daarna vervoegen zij zich bij de schans op het strand voor Capaha, waar kapitein Verheiden een aanval op Lian voorbereidt.

In Capaha heeft Si Tiedja de wapens weer opgenomen, vastbesloten om haar echtgenoot naar Lian te vergezellen. Toeloecabesie probeert het haar uit het hoofd te praten met het argument dat het hem noodzaakt om over haar veiligheid te waken en dat dit zijn deelname aan de strijd zal bemoeilijken. Uiteindelijk geven Toeloecabesie en Patiwani toe, onder voorwaarde dat zij afzijdig van de gevechten blijft.

Verheiden belast Moerlag met het bewaken van de schans op het strand voor Capaha en vormt twee korpsen om de opstandelingen in Lian vanuit het westen en het oosten aan te vallen. Swager, die het bevel over een korps voert, prest Fluweel om zich niet als een lafaard te laten kennen en mee ten strijde te trekken. Bij de aanval stuit Swagers korps op de manschappen van Patiwani, terwijl Verheiden de aanval op Toeloecabesies mannen leidt. Nadat de opstandelingen tot in het dorp zijn teruggedrongen, ontstaat hier een bloedig handgemeen.

Midden in het krijgsgewoel staan plotseling Si Tiedja met opgeheven torana (werpspies) en kapitein Verheiden met opgeheven zwaard tegenover elkaar. Verheiden deinst terug bij de aanblik van Si Tiedja's 'zacht en door de hitte des gevechts nog verhoogd, schoon, vrouwelijk gelaat' (p. 234). Na een ogenblik van stomme verbazing stamelt hij onwillekeurig: 'God, hoe is dat mogelijk? dat is het evenbeeld mijner ISOLINA!' (p. 235). Si Tiedja is geschokt: 'God en zijne Profeet helpe mij,

– die taal, – die stem hoorde ik eens, – in mijne jeugd misschien, in een droom’ (p. 235). Zij dreigt te bezwijmen, maar Toeloecabesie vangt haar op, vraagt Patiwani hem dekking te geven en brengt Si Tiedja in veiligheid naar Capaha. Zijn verdwijning van het strijdtoneel heeft tot gevolg dat de opstandelingen de strijd opgeven en dat Verheiden Lian met een houten schans en een klein garnizoen bezet.

Het geheim van Si Tidja’s afkomst is hiermee nog niet volledig onthuld, maar de lezer heeft in de loop van de roman voldoende aanwijzingen gekregen om te mogen veronderstellen dat Verheiden en Si Tidja vader en dochter zijn.

Swager zoekt intussen op het slagveld naar Fluweel. Hij vindt hem op een heuvel die met een steile wand in zee eindigt, staande tegenover de Latoewiloeloe van Poeloet. Het tweetal is verwickeld in een karikaturaal duel waarin de Latoewiloeloe zich onderscheidt door snoeverij en *tjakalele*-sprongen, terwijl Fluweel probeert hem met zijn uitgestrekte houer van het lijf te houden. De Latoewiloeloe belooft Fluweel, als hij zich gevangen geeft, Mahomed te leren aanbidden en zijn zuster tot vrouw te geven, maar die acht het niet de moeite waard om hiervoor ‘eene pijnlijke kunstbewerking’ (p. 239), zoals een besnijdenis, te ondergaan. Swager ontwapent de Latoewiloeloe, herkent hem als de gevangene die hem op het fort Victoria door zijn ontsnapping in grote verlegenheid heeft gebracht, en stoot hem in een opwelling van de rotsen. Het slachtoffer tuimelt ‘van klip tot klip naar beneden, overal de sporen zijner ligchaamsverbrijzeling achterlatende’ (p. 242). Swager en Fluweel verlaten dit ‘tooneel eener wraak, den geest des tijds dier eeuw ten volle waardig’ (p. 243).

Twee maanden later treedt Fluweel in het huwelijk met de weduwe Van Alfen.

XI Swager’s en Patiwani’s eerste en tevens laatste persoonlijke ontmoeting

De verteller verhaalt nu gebeurtenissen tussen juni 1644 en februari 1645.

Si Tiedja en Verheiden zijn door hun ontmoeting op het slagveld tot in het diepst van hun ziel geschokt. Hoewel Verheiden zich als militair met een ‘door beschaving meer ontwikkeld verstand’ (p. 250) heeft geoefend in zelfbeheersing, is hij niet meer in staat om zijn werk te doen en trekt zich om te herstellen terug in een nog eenzelviger bestaan. Si Tiedja is buiten zinnen geraakt. De ontmoeting heeft haar wankel evenwicht verstoord:

‘Wat moet er van mij worden? Ik geloof in God en Zijn Profeet, en toch zegt mij mijn binnenste, dat ik geen Mahomedaansche ben, – ik ben eene Christin, – neen! dat ook niet. Ik ben eene ongelukkige, – eene waanzinnige, die niet weet wat zij is. – wat zij was. Vader!’ – riep zij, PATIWANI in het oog krijgende, en zich aan zijne voeten werpende: – ‘Vader! ben ik uw kind, – ben ik uwe dochter?’ (p. 247).

Patiwani probeert haar gerust te stellen en houdt haar voor dat haar ‘toomelooze zucht naar gevaren’ en ‘alles overdrijvende genegenheid’ voor haar echtgenoot (p. 249) rampzalige gevolgen heeft gehad. De crisis wordt bezworen doordat zij op

aandrang van Ridjali opnieuw haar geloofsbelijdenis aflegt en belooft om voortaan op Capaha te blijven.

De reacties van vader en dochter getuigen van de zielepijn die de verbreking van een liefdevolle gezinsband teweeg brengt. Het gezinsideaal van de gevoelige Verlichting beheerst ook de volgende episode over het lot van Swager.

Swager wordt in oktober door Demmer opgeroepen om vanuit Lian de bevoorradings van Capaha te blokkeren. Hij heeft een zwaarmoedig voorgevoel. Bij een bezoek aan Fluweel is hij getuige van diens huiselijk geluk met de weduwe van Van Alfen en haar krioelende kinderschaar. Het tafereel is meer dan een amusante karikatuur: Swager bekent aan Fluweel dat naar zijn gevoel 'de huiselijke kring te achttingswaardig is, – te veel eerbied verdient, om er den spot mede te mogen drijven' (p. 253). Tijdens een verkenningsstocht vertrouwt hij Moerlag toe dat hij overweegt zijn leven niet in Indië te vergooien, maar zijn dienstverband te beëindigen en in zijn geboorteplaats Geertruidenberg een 'dikke schommel van eene Noordbrabandsche maagd' (p. 258) te huwen.

Valentijn vertelt dat Demmer besloot de toevoer van voedsel naar Kapahaha met drie schepen te blokkeren en op de zuidkust van Seram de dorpen Rumahkai, Latu en Huailoi te verwoesten. Het was voor Patiواني aanleiding om de dorpen op Seram met zestig of zeventig manschappen te hulp te schieten. Hoewel hij de verwoesting van de dorpen niet kon voorkomen, deed hij vanuit een kreek op Seram wel een verrassingsaanval op een prauw met een tiental manschappen onder commando van vaandrig Cornelis Dirkszoon Swager. Na een 'hard gevegt' vonden zowel Swager als Patiواني de dood, de laatste 'met 2 kogels zoodanig geschoten, dat hy over boord tuimelde, aan welke wonden, de eene in de linkerborst, de andre in de buik, hy kort daar aan gestorven is.'¹²⁴

Valentijn betreurde het verlies van Swager, maar merkte op dat de vijand tegelijk zijn voornaamste held had verloren. Rumphius heeft in *De Ambonse historie* een levendige en tamelijk gedetailleerde beschrijving van dit gevecht voor de kust van Seram gegeven. Hij zag het als een belangrijke mijlpaal in de strijd om Kapahaha en door de dood van Patiواني wellicht zelfs een beslissend keerpunt. Zo werd deze krachtmeting op open zee ook door de tegenpartij ervaren, getuige de eveneens betrekkelijk uitvoerige passage in *Historie van Hitu*, Ridjali's kroniek, waarin Patiواني's dood respectvol wordt herdacht.¹²⁵

Ritter herschreef Valentijns relaas tot een tafereel voor de kust van Hitu. In zijn verhaal komen de vaartuigen na een ineffectieve schotenwisseling naast elkaar te liggen en opent Swager op opgewekt-ironische toon een woordenwisseling met een verbeterde Patiواني. Swager reciteert in deze passage een authentiek lijkende traditionele pantun of Maleistalige vierregelige strofe, die aan de legendarische voorvechter is gewijd:

¹²⁴ Valentijn, *Ambonsche zaaken*, p. 147.

¹²⁵ Zie Rumphius 1910, I, p. 238-239, en Ridjali 2004, p. 198-200; 199-201. Volgens Rumphius had Swager elf manschappen aan boord, waarvan er vier het leven lieten en vijf gewond raakten. Onder de ca. veertig man aan boord van Patiواني's vaartuig zouden ook een groot aantal doden en gewonden zijn gevallen.

Siapa dâlam tanah Hitoe jang maha brânie?
 Tjoema satoe orang jang bernama PATIWANI?
 Mata perpalumban; – hatinja seroepa sing'a, –
 Maka akhalnja dan brâniinja tijada berhingga.¹²⁶

1) Wie is in het land Hitoe bij uitstek dapper?
 Slechts één man, Patiواني genaamd;
 zijn oog is als kristal en zijn hart als dat eens leeuws.
 Wijders zijn beleid en moed zonder eenige beperking.¹²⁶

Dan treft Patiواني Swager in een opwelling van woede dodelijk met zijn speer, wordt vervolgens zelf door twee pistoolschoten van Swager getroffen en zwaargewond teruggebracht op Kapahaha.

De laatste episode van dit hoofdstuk speelt zich af rond het doodsbed van Patiواني. Bij zijn afscheid van de bevolking, Telukabesi en Ridjali moedigt hij hen aan om trouw te blijven en in de strijd voor godsdienst en vrijheid te volharden. Wat hij daarna met Telukabesi en Ridjali afzonderlijk bespreekt, blijft een geheim omdat de verteller zich terugtrekt in de rol van toeschouwer: 'De inhoud van dat gesprek is onbekend gebleven, doch waarschijnlijk had het betrekking op SI TIEDJA. De verbazing was op beider aangezicht te lezen, toen zij opstonden [...] (p. 271). De opmerkelijke lezer kan vermoeden dat Patiواني hen meedeelt dat Si Tidja's vader inderdaad een Nederlander is en dat hij uit het incident op het slagveld van Liang heeft opgemaakt dat het kapitein Verheiden betreft.

Het afscheid van Si Tidja is vanzelfsprekend een emotioneel geladen moment. De verteller heeft inmiddels laten weten dat Si Tidja moeder is geworden. Zij heeft de onzekerheid over haar afkomst nog niet van zich af kunnen zetten en vraagt hem vertwijfeld of zij werkelijk zijn dochter is. Ritter heeft de ontkenning echter uitgesteld tot het volgende hoofdstuk: uit een hoofdbeweging van de stervende Patiواني meent Si Tidja te kunnen opmaken dat hij haar toestemmend toeknikt. 'Zij bedroog zich' (p. 272), merkt de verteller op.

XII De overrompeling van Capaha

In de eerste helft van dit hoofdstuk wordt een periode van zo'n anderhalf jaar samengevat, van januari 1645 tot juli 1646.¹²⁷ In de maand april probeert Demmer vergeefs

126 Ritter 1861, p. 266-267. Ritter heeft de pantun wellicht opgevangen in contacten met de nakomelingen van Ambonezen die zich evenals Kapitan Jonker, de legendarische Ambonse voorvechter, omstreeks het midden van de zeventiende eeuw te Batavia hadden gevestigd. Hoewel zij op Hitu en Hoamoal tegen de Compagnie hadden gevochten, lieten zij zich door de voormalige vijand in dienst nemen om de omlanden van Batavia te bewaken en deel te nemen aan oorlogsexpedities. Een aanwijzing dat de herinneringen aan de Ambonse oorlogen onder hen bleven voortleven, is bijvoorbeeld het verhaal *Stephan de Lima, de Amboneesche toovenaar* van A.Th. Manusama. Hij bewerkte een verhaal uit Oud-Batavia waarin Stephan de Lima, een 'Amboneesche toovenaar', in een wedstrijd wordt overtroefd door de geduchte toovenaar 'Ridjali', die zich in toverkunsten had bekwaamd op de top van de nabij Kapahaha gelegen Gunung Setan (Duivelsberg). Zie Manusama 1917.

127 In de editie van *Toeloecabesie* als feuilleton in het Tijdschrift voor Neêrland's Indië was de val van Kapahaha nog correct gedateerd op 25 juli 1646, maar bij de publicatie in de verhalenbundel *Nieuwe Indische verhalen*

de druk op de belegerde vesting op te voeren. In mei en juni 1645 mislukken ook zijn pogingen om Telukabesi tot onderhandelingen te bewegen. De verteller merkt op dat de gouverneur Demmer 'door een weinig meer toegevendheid, dan zijn karakter eigen was, de zaak had kunnen beëindigen', maar dat hij na een vruchteloze belegering van drie jaar geen stap wilde doen om 'de ontkenning van dit bloedig treurspel op eene menselijke wijze te doen plaats grijpen' (p. 288). Op Kapahaha lijkt Si Tidja zich intussen te hebben geschikt in haar rol als vrouw en moeder.

De verteller hervat zijn verhaal op 15 juli 1646, als gouverneur Demmer aan Verheiden opdraagt om een einde aan de oorlog om Kapahaha te maken. Valentijn vertelt hierover dat Verheiden iets goed had te maken. Hij had vanuit zijn standplaats Kambelo op de westkust van Hoamoal enkele manschappen 'om zyn eigen zaken' naar het naburige eiland Kelang gezonden en daarvan waren er acht door een bende slavenhandelaars gevangen genomen en aan de Tidorezen verkocht. Demmer had hem daarom bij wijze van straf overgeplaatst naar Kapahaha om daar 'door eenige dappere daad' zijn gunst terug te winnen.¹²⁸

Ritter heeft deze passage behendig in zijn roman verwerkt, door te suggereren dat Verheiden op Kelang naspeuringen liet doen naar de afkomst van Si Tidja.

Om aan Demmers opdracht te voldoen verkent Verheiden de omgeving van Capaha en besluit hij dat de oorlog alleen kan worden beëindigd door een poging tot overrompeling te wagen. Hij formeert de troepen in de namiddag van 24 juli, zondert zich af in zijn 'schamele hut' (p. 293) om Gods zegen over de onderneming af te smeken en begint om middernacht aan de levensgevaarlijke tocht omhoog.

Op Capaha is de waakzaamheid verslapt. Het binnendringen van Verheiden en zijn mannen bij het aanbreken van de dag veroorzaakt een blinde paniek. Si Tiedja alarmeert Toeloecabesie. Deze gebiedt haar thuis te blijven en roept haar een vaarwel toe. Buiten gekomen probeert hij de vluchtenden bij de achterwal tot staan te brengen, maar Verheiden herkent hem van het slagveld van Lian en legt met zijn musket op hem aan. 'En Si Tiedja, wien het bevel van haar man niet had kunnen weêrhouden, sprong tusschen beiden, toen het noodlottige schot afging, en het doodende, gonzende lood drong in hare borst' (p. 297). Toeloecabesie wil haar wreken, maar Ridjali houdt hem voor dat het te laat is en dat zij gevallen is door de hand van de man van wie Patiwani had gesproken. Voor Toeloecabesie zich met Ridjali in veiligheid brengt, roept hij Verheiden nog toe: 'Zij, die daar ligt, is uwe dochter, – gij zijt de moordenaar uws kinds!' (p. 297).

Verheiden herkent in Si Tidja de strijder die hij in Liang had ontmoet, maar ook de trekken van zijn overleden vrouw. Hij knielt neer, legt haar hoofd op zijn knie en besprenkelt haar 'schoon aangezigt' (p. 298) met water. Si Tidja komt, bloedend uit een gapende wond, voor enige ogenblikken bij en wil zich aan hem ontworstelen. Hierdoor ziet

werd 25 juli 1645 als datum genoemd. In *Dwang en vrijheid* is het foutieve jaartal onveranderd blijven staan.

128 Valentijn, *Ambonsche zaaken*, p. 151.

Afb. 16 Titelplaat *Vrijheid en dwang*, 1861. Jacob Verheiden en Si Tidja alias Isolina Verheiden op Kapahaha.

Verheiden haar gouden amulet en ontdekt daarin ‘de beeldtenis eener schoone donkerbruine vrouw, het portret zijner zalige ega’ (p. 298). Hij overtuigt Si Tidja nu dat zij zijn dochter Isolina is. Haar geest klaart op en zij beseft dat haar dromen werkelijk herinneringen zijn geweest.

Verheiden dankt God en lokt daarmee een reactie van Si Tidja uit:

‘God! maar ik aanbid een ander God dan gij, man! die zich mijn vader noemt.’

‘Neen, ISOLINA! dat doet gij niet. – Wij hebben slechts één God, en de leus van den valschen Profeet zal Hij u vergeven, die barmhartig is en hen in genade aanneemt die zondigden buiten hun wil.’

‘Ik ben dan geene Mahomedaansche?’

‘Neen, mijn lief kind! Reeds in uwe jeugd waart gij CHRISTUS, den zoon Gods, toegewijd en Hij zal uwe voorspraak wezen, wanneer gij voor den troon van den Almagtige verschijnt.’

‘O, Vader! Vader! dank voor die woorden! dat is godsdienst; ik gevoel het – zij schenken troost!’ (p. 299)

Si Tiedja vraagt haar vaders zegen, vraagt hem om genadig met haar echtgenoot Telukabesi te zijn en slaakt een laatste zucht: ‘hare ziel werd gewis, op dien stond, – want God is regtvaardig, – door engelen opgevangen en naar reiner gewesten overgebracht’ (p. 299-300).

Verheiden lost het loyaliteitsconflict van Si Tidja op door haar te verzekeren dat christenen en moslims dezelfde God aanbidden. Zij wordt overweldigd door het gevoel van

‘godsdiens’ dat Verheidens woorden bij haar opwekken. In dit verband is ‘godsdiens’ te verstaan als het besef van een goddelijke tegenwoordigheid, los van geopenbaarde waarheden of kerkelijke leerstellingen, maar ingeschapen in de menselijke natuur.

Ritters godsdiensstijg ideaal hing samen met zijn besef dat ‘wij Christenen, – die zich achten te zijn Gods uitverkorenen, – slechts een gering gedeelte uitmaken van de millioenen bewoners der aarde, die God op hunne wijze vereeren of zich een God scheppen’.¹²⁹ In zijn beleving was godsdiens geen zaak van leerstellingen, maar een aangelegenheid van het gemoed, een innerlijke beleving. In deze benadering ligt de hoop en de verwachting besloten dat monotheïstische godsdiensstijgen zoals christendom en islam ooit hun leerstelligheid loslaten en elkaar weten te vinden in een besef van Gods almacht en goedheid. Daarvan getuigt Ritter ook in een hoog gegrepen sonnet dat hij in 1852 onder de titel *Mahomed* publiceerde en waarin hij de profeet als volgt aanspreekt:

Wat geest u ook bezielde of wat uw wil mogt wezen,
Uw leer bevat één woord, naar waarde nooit volprezen,
Dat menig volk vereert als ’t eenigst waar gebod;
Dat Jood en Muzelman en Christen zal vereenen,
Als eens, in ’t betre land, het floers zal zijn verdwenen,
Dat hier het oog bedekt, – en alles juicht: – één God!!¹³⁰

XIII Kapitein Verheiden

Ritter blik in dit hoofdstuk terug op de levensloop van Jacob Verheiden. Uit Valentijns *Ambonsche zaken* kon hij slechts opmaken dat Verheiden afkomstig was uit Woerden, dat hij op 24 mei 1637 als vaandrig op Ambon aankwam, dat hij werd ingezet op Hitu en Hoamoal en dat hij achtereenvolgens werd bevorderd tot luitenant (1642) en kapitein van Amboina (1646). Hij heeft zijn biografie voor een belangrijk deel zelf geconstrueerd.

Jacob Verheiden werd op 6 maart 1599 in Woerden geboren als zoon van een smid. Zijn ouders hadden ‘uiterlijk de leerstelsels der reformatie aangenomen’ (p. 301), maar bleven in de huiselijke kring de rooms-katholieke godsdiensstijgen belijden. Ook Jacob beleed zijn geloof niet publiekelijk – het zou zijn loopbaan bij de Compagnie in de weg kunnen staan –, maar hij wilde de buitenwereld evenmin de indruk geven dat hij de reformatie was toegedaan en meed daarom het kerkbezoek zo veel mogelijk. Tegen de wens van zijn ouders besloot hij het ouderlijk huis te verlaten om meer van de wereld te zien. Hij monsterde in Rotterdam aan als soldaat in dienst van de Compagnie, arriveerde met het schip *Tertholen* in 1618 op de rede van Bantam en werd vandaar overgebracht naar Mazulipatnan op de kust van Coromandel.

Op de kust van Coromandel was de naburige stad St. Thomé nog de enige Portugese vestiging en vanuit deze stad was de Nederlandse nederzetting te Mazulipatnan in 1613 overvallen, geplunderd en uitgemoord. De Compagnie liet na haar terugkeer voortdurend schepen voor de kust van Mazulipatnan en St. Thomé

129 Ritter, *Een woordje aan de leden der Evangelisch-Luthersche Gemeente te Batavia* [...]. 1853, p. 15.

130 *Biäng-Lala* jrg. 1 (1852) dl. 2, p. 47.

patrouilleren en zo kreeg Verheiden in 1620, op zo'n tocht met het jacht *De Duive*, opdracht om een Portugees landhuis te overvallen en plat te branden.

Verheiden kan inderdaad in 1618 met het jacht *Ter Tholen* in Bantam zijn aangekomen.¹³¹ Hij kan echter in 1620 niet met het jacht *De Duive* zijn uitgevaren, want dat was in juli 1617 vergaan voor de westkust van India.¹³² Het is bovendien niet aannemelijk dat er in 1620 nog kruistochten op de Portugezen plaatsvonden. Valentijn vertelt in *Beschryving der Kust van Choromandel* weliswaar dat Hans de Haze, opperhoofd van Mazulipatnan, in 1618 een eskader uitzond om 'op de Portugeezen te kruysen, en hen allen afbreuk te doen', maar in 1619 werd de Compagnie vanwege conflicten met lokale vorsten gedwongen Mazulipatnan voor enige tijd te verlaten.¹³³

Bij de overval op het landhuis treft Verheiden in een half verlichte kamer 'een schoon mestisch meisje' (p. 304) aan. Zij omarmt wanhopig haar in het hoofd geschoten oude vader, de Portugees De Mendoza. Verheiden ontfermt zich over de twaalfjarige Maria en wordt hiervoor beloond doordat zij onmiddellijk haar vertrouwen schenkt aan 'den krijgsman, die zich in zulk een edel daglicht aan haar vertoonde' (p. 305). Verheiden neemt haar mee naar Masulipatnan waar zij wordt opgenomen in de huishouding van De Haze. Diens 'weldadige' echtgenote geeft haar een opvoeding 'gelijk nooit hare eigene moeder, eene slavin van DE MENDOZA, haar zou hebben kunnen geven' (p. 306).

Ook deze voorstelling van zaken komt niet overeen met de historische gegevens: De Haze was opperbestuurder van de kust van Coromandel over de jaren 1616, 1619 en 1620, maar keerde met zijn echtgenote feitelijk al in juli 1619 terug naar het vaderland.¹³⁴

Jacob en Maria ontwikkelen innige gevoelens voor elkaar en niets staat een huwelijk in de meimaand van het jaar 1624 in de weg. De vijfentwintigjarige sergeant en zijn zestienjarige vrouw genieten van een 'aardsche gelukzaligheid, waarvan dankbaarheid aan de eene zijde, innige verkleefdheid aan den anderen kant, de grondslagen gelegd hadden' (p. 306-307). Een jaar later wordt hun dochter Isolina geboren. Drie zonen die daarna worden geboren, sterven kort na de geboorte, waardoor hun liefde zich nog meer richt op Isolina als 'eenig brandpunt hunner huwelijksrouw' (p. 307).

Verheiden wordt vervolgens in Batavia vanwege zijn goede naam en kundig optreden tot vaandrig bevorderd en vertrekt in december 1630 met vrouw en kind aan boord van het jacht *Leeuwin* naar Ambon. Het jacht loopt ter hoogte van Borneo op een onbekende zandbank en er ontstaat een lek dat provisorisch wordt gedicht. In de Ambonse wateren barst echter een hevige storm los die de sloepen van het dek

131 Het jacht *Ter Tholen* vertrok op 7 november 1617 met 120 man aan boord uit Zeeland en kwam op 30 april 1618 te Bantam aan. Zie Bruijn, Gastra en Schöffers 1979-1987.

132 Valentijn, *Levens der Opperlandvoogden*, p. 272.

133 Valentijn, *Beschryving van de Kust van Choromandel*, p. 61.

134 Booth 1942, p. 39.

vaagt. Als de storm bedaart, blijkt het jacht zo veel water te hebben gemaakt dat het reddeloos verloren is. Verheiden bindt de slapende Isolina met haar matrasje op een lege waterton en zijn vrouw hangt haar een gouden ketting en medaillon met haar eigen portret om de hals.

Het schip vergaat 'onder het angstgeschrei van honderden' (p. 309) en Verheiden's vrouw zinkt onder de uitroep 'JACOB, – ISOLINA! God bescherm u!' in de diepte. Verheiden doet nog een laatste poging om haar te redden, maar vergeefs. Hij klampt zich als verdoofd aan een mast vast, dobbert drie dagen lang tussen leven en dood op zee, wordt door de opvarenden van een passerende prauw naar Hitoe-lama gebracht en in de woning van de oude Cajoan opgevangen en verzorgd.

Ritter heeft de naam voor het schip vermoedelijk gekozen omdat een jacht met de naam *Leeuwin* voor de kust van Makassar is vergaan. Dat gebeurde echter niet in 1630, maar in 1664.¹³⁵

In de slotpassage van het hoofdstuk karakteriseert de verteller Verheiden als een 'werkelijk godvreezende' (p. 311) man die beseft dat Gods wegen ondoorgrondelijk zijn, en aanvaardt dat hij moet leven met het verlies van zowel zijn vrouw Maria als zijn dochter Isolina. Het is niet onmogelijk dat Ritter iets van zijn eigen levenservaringen in de roman heeft willen verwerken.

XIV Toeloecabesie's uiteinde

Het laatste hoofdstuk handelt over het naspel van de oorlog om Kapahaha.

Na de overrompeling van Kapahaha komt Demmer zelf toezien op de plundering en verwoesting van Capaha, de registratie van de vluchtelingen en de arrestatie van de aanstichters en leiders van het verzet. Hij vindt Verheiden bezig om 'het stoffelijk overschot zijner dochter aan ons aller moeder, de aarde terug te geven' (p. 313) en verbiedt hem zijn kleinzoon onder zijn hoede te nemen omdat 'het dagelijks zien van dat jongentje in den kapitein niet dan de smartelijkste herinneringen kon opwekken' (p. 314).

Valentijn verstrekt over de verdere lotgevallen van Telukabesi slechts summiere informatie. Hij vertelt dat hij enige tijd rondzwierf, tot overgave besloot toen hij hoorde dat verscheidene hoofden van Hitu om hem en Ridjali waren vastgezet, en zich op 19 augustus met een gevolg van enkele hoofden bij het fort Victoria meldde. Bij zijn overgave verklaarde hij dat de hoofden van Hitu hem onder druk hadden gezet om de strijd vol te houden en bood hij aan zich tot het christendom te bekeren als men zijn leven wilde sparen.¹³⁶

Ritter heeft de weergave van de gebeurtenissen afgestemd op de verhaallijnen van zijn roman.

De ontberingen van het vluchtelingenbestaan dwingen Ridjali en Toeloecabesie tot overleg over hun toekomst. Ridjali vestigt zijn hoop op Makassar, dat hem bescher-

¹³⁵ Zie Bruijn, Gaastra en Schöffer 1979-1987.

¹³⁶ Valentijn, *Ambonsche zaaken*, p. 153.

ming kan bieden en wellicht bereid is om de strijd met de Compagnie voort te zetten. Toeloecabesie kiest voor overgave, omdat hij wil gehoorzamen aan de ‘heilige bevelen’ die hij heeft gekregen van Si Tiedja. Hij vertelt dat zij hem ‘s nachts is verschenen ‘in hare volle schoonheid, – in die schitterende gestalte, welke haar zoo eigen was wanneer zij aan hare te mannelijke hoedanigheden den ruimen teugel gaf’ (p. 317). Zij heeft hem opgeroepen om zich te vermannen en zich te bekommeren om het lot van zijn eigen zoontje en van de hoofden die omwille van hem en Ridjali in gevangenschap zuchten. Met de kanttekening dat Demmer reeds velen genade heeft geschonken, spreekt zij hem moed in: ‘In den hemel is onze vader Pati-wani, – ben ik uwe voorspraak; – op aarde zal mijn Christen vader u niet verlaten, en daarom omgord u met moed en treed den Landvoogd onverschrokken onder de oogen’ (p. 317).

Toeloecabesie geeft zich over en legt tegenover Demmer persoonlijk een trotse verklaring af over zijn ‘onwrikbaar doel, om de vrijheid zijner landgenooten te bevechten’ (p. 318). Nadat hij door de Landraad is veroordeeld, vraagt Toeloecabesie Demmer toestemming om zijn zoon Pellocolan in de hem resterende drie dagen terug te zien en ‘aan de vaderlijke borst [te] mogen drukken’ (p. 319). Maar Demmer wijst dit van de hand, evenals het aanbod van kapitein Verheiden om de vader van zijn kleinzoon te mogen bezoeken en in zijn lot te troosten. Met het voortschrijden van de uren wordt Toeloecabesie steeds wanhopiger. Om zijn verlangen ingewilligd te zien, neemt hij uiteindelijk een besluit ‘ongehoord in de geschiedrol der Mahomedaansche leer’ (p. 320): hij biedt aan om zijn geloof te verzaken en christen te worden. Ook dit wordt hem geweigerd, een beslissing die de verteller als onmenselijk en een blijk van ‘zucht naar wraak en zielendwang’ (p. 320) kwalificeert.

Op 3 september 1646 wordt Telukabesi op het binnenplein van fort Victoria onthoofd. De verteller besluit:

Sedert dien tijd bestonden er voor de O.I. Compagnie geene *Hitoësche bondgenooten* meer, maar wel *Hitoësche onderdanen*, die in het stof kropen voor hare magt, die haar dwang met gelatenheid droegen en waaronder er nooit weêr een is opgestaan, om de tijden van KAKIALI, PATI-WANI en TOELOECABESIE te doen herleven. De laatste druppel van het, door wraakzucht en dwingelandij gestorte bloed, van den laatsten *Orang kaija* van Capaha, bluschte de laatste vonk uit der Hitoësche vrijheid (p. 321).

De verteller zoomt nu uit van 1646 naar 1656 en van Ambon naar Batavia, waar Moerlag de oude Fluweel een genoegelijk bezoek brengt. Zij kijken terug, in het bijzonder op de verdere levensloop van Jacob Verheiden.¹³⁷ Getekend door het verlies van vrouw en doch-

137 Na 1646 werd Verheiden aangesteld als ‘fabryk’ (bouwmeester) te Ambon, tot de Ternatanen op Hoamoal onder Madjira in 1651 in opstand kwamen. Hij werd door superintendent De Vlaming van Oudshoorn bevorderd tot majoor en ingezet op Hoamoal, West-Seram en de eilanden Manipa, Buru en Ambelau. In 1655 werd hij benoemd tot hoofd van Solor, ten noordwesten van Timor, waar hij in een schermutseling met Portugezen werd gedood. Zie Valentijn, *Ambonsche zaaken*, p. 171 e.v.; *Beschryvinge van Solor en Timor*, p. 125.

ter bleef hij zich met doodsverachting in de strijd werpen en dit leidde tot zijn dood op het slagveld. Moerlag vertelt dat Verheiden eronder leed dat hem het contact met zijn kleinzoontje werd onthouden, en dat hij niet weet wat er van het kind is geworden.¹³⁸

Met de vraag 'En op Hitoe?' (p. 325) neemt de verteller de lezer definitief mee naar het heden. Hij oppert dat de overlevering van deze geschiedenis ter plekke 'misschien' verloren is gegaan en dat de herinnering eraan 'mogelijk' is verdwenen. Tegelijk houdt hij staande dat hij in zijn roman 'waarachtige gebeurtenissen' heeft verbeeld. De lokale bevolking heeft nog lange tijd met een 'heilige vrees' naar de kruin van Kapahaha opgekeken en het geloof behouden in de 'penongo deri goenong Capaha, dwiwanja SI TIEDJA, is-trienja TOELOECABESIE, anaknja morhum PATIWANI', de 'schutsgeest van den berg Capaha, de geest van SI TIEDJA, echtgenoot van TOELOECABESIE en de dochter van den gezaligden PATIWANI' (p. 326).

4.4 Het historische en het literaire Hitu

Ritters verhaal over de oorlog tussen Hitu en de Compagnie werd in 1861 door de Amsterdamse uitgever Wed. J.C. van Kesteren & Zoon opnieuw uitgegeven. Het droeg een nieuwe, meer prikkelende titel, *Vrijheid en dwang*, en een subtitel waarin de situering van het verhaal op 'Amboina in 1644' werd verbreed tot *Eene episode uit de Indische geschiedenis der XVIIde eeuw*. De titelpagina kwalificeerde de uitgave nadrukkelijk als *Historisch Romantisch Verhaal* en wekte de interesse van de potentiële lezer door de aanbeveling dat de schrijver bekend stond als 'Schrijver van Java, Tooneelen uit het leven, – Nacht en morgen uit het Indische leven, 2 dl., enz.' De titelpagina werd tevens opgeluisterd met de afbeelding van een smartelijk tafereel waarop een knielende krijgsman een stervende jonge vrouw van een met wapens bezaaid strijdtoneel optilt en omarmt.

In de op november 1861 gedateerde *Voorrede* voor deze nieuwe editie onderstreepte Ritter de historiciteit van zijn verhaal. Het was

ontleend aan VALENTIJN, *Oud en Nieuw Oost-Indië*, waarin al de personen, in dezen worstelstrijd handelende, voorkomen, die alzoo geleefd hebben, daar hunne namen in dat werk te vinden zijn, terwijl buitendien nog verscheidene andere werken over dien tijd en dat onderwerp door mij geraadpleegd werden [...] (p. III).

Hoewel sommige romanpersonages, zoals Si Tidja of de piekenier Harmensz, niet in Valentijns werk voorkomen, is de roman als geheel op historische bronnen gebaseerd. Als erfgenaam van de Verlichting kijkt Ritter echter met andere ogen naar de oorlog tussen Hitudezen en de Compagnie dan Ridjali en Rumphius in de zeventiende eeuw of Valentijn aan het begin van de achttiende eeuw.

¹³⁸ Valentijn meldt over het jongetje slechts dat het op Kapahaha gevangen werd genomen, maar Rumphius deelt mee dat het naar Batavia werd verbannen. Demmer liet in september 1646 elf vooraanstaande Hitudezen als bannelingen naar Batavia brengen, waaronder vier broers van Telukabesi en twee zoontjes. De verbanning diende om de kans op herlevende onrust te verkleinen. Zie Rumphius 1910, I, p. 259.

Het grote wantrouwen

Nadat de Nederlanders in de gevestigde handelsnetwerken van de moslims waren welkom geheten als handelspartners en soms, zoals op Ambon en Ternate, als bondgenoten tegen de Portugezen, trokken zij zich al spoedig terug in forten en ommuurde handelsposten. Vanuit deze versterkte enclaves ontwikkelden zij een diep wantrouwen jegens lokale vorsten en hoofden die gevestigde belangen in de bestaande handelsnetwerken hadden en zich niet naar het monopoliestreven van de Compagnie wilden schikken. In de ogen van de Compagnie verbraken hun handelspartners niet alleen voortdurend de na elk conflict opnieuw gesloten contracten, maar toonden zij zich trouweloos en perfide van nature. Deze trouweloosheid zou worden gelegitimeerd en gevoed door hun met het christendom onverenigbare godsdienst.¹³⁹

De gedachte van een onverzoenlijke vijandschap tussen christenen en moslims beheerste het beleid van de Verenigde Oost-Indische Compagnie bij haar vestiging in Azië. Rumphius toont zich in *De Ambonse historie* een uitgesproken vertegenwoordiger van deze benadering. Zo ziet hij de in 1633 aangetreden Kapitein van Hitu, Kakiali, als een toonbeeld van trouweloosheid omdat hij in strijd met de monopoliecontracten de sluikhandel in kruidnagelen had voortgezet. In 1638, schrijft Rumphius, kwam het de gouverneur ter ore dat Kakiali heimelijk Patiwani met een lading kruidnagelen en een groot gevolg naar Makassar had gezonden om de sultan en zijn rijksbestuurder om hulp te vragen. Het bevestigde hem in de overtuiging dat de moslims hun schone beloften slechts deden om de Compagnie te bedriegen.¹⁴⁰

Bij het aantreden van gouverneur Demmer in 1642 last Rumphius een adempauze in zijn verhaal in waarin hij terugblikt op de pogingen van de Compagnie om het kruidnagelmonopolie op Hitu en Hoamoal te effectueren. Hij constateert dat eerdere pogingen om goedschiks dan wel kwaadschiks tot naleving van het monopolie te komen niets hebben uitgehaald, en concludeert dat een meedogenloze aanpak onvermijdelijk is geworden: 'wat de kunst niet kan geneesen, moet het ijzer cureeren, wat het ijzer niet kan geneesen, moet het vuur cureeren.'¹⁴¹ Met deze geharnaste beeldspraak wijst hij vooruit naar het optreden van Demmer tegen de Hituezen en naar het beleid van superintendent Arnold de Vlaming van Oudshoorn, die de opstand van de Ternataanse gouverneur Madjira na een bloedige oorlog in 1656 beëindigde en het gehele, relatief dichtbevolkte, schiereiland Hoamoal deed ontvolken.¹⁴²

De strekking van Valentijns *Ambonsche zaaken* komt in grote lijnen overeen met die van *De Ambonse historie* van Rumphius: de oorlogen die de Compagnie op de Ambonse eilanden heeft gevoerd, moeten gezien worden als het onvermijdelijk antwoord op de trouweloosheid van de hoofden op Hitu, Hoamoal en de omringende eilanden.

139 Zie Steenbrink 1993, p. 60-75.

140 Rumphius 1910, I, p. 168.

141 Rumphius 1910, I, p. 199.

142 Tussen 1634 en 1671 is de bevolking van de westelijke eilanden Manipa, Kelang en Boano, Hoamoal, West-Seram en de Ambonse eilanden naar schatting met ca. 37% afgenomen, als gevolg van epidemieën, oorlogsgeweld en migraties. Zie Knaap 2004, p. 129-130.

Ridjali's pleidooi voor trouw

Rumphius en Valentijn hadden beiden de beschikking over een manuscript van Ridjali's *Historie van Hitu*, maar ze maakten er een selectief gebruik van, vooral om lacunes in de Nederlandse bronnen op te vullen. Rumphius schreef de hoofden van de Ambonse eilanden een bedrieglijke aard toe, en daarvan vond hij in Ridjali's relaas slechts bewijzen.¹⁴³ Valentijn erkende dat Ridjali's geschrift als een unieke bron van historische bijzonderheden moest worden gewaardeerd, maar zag in de tekst als geheel toch een verward document.¹⁴⁴ Uit hun geschriften valt bijgevolg niet op te maken welk beeld de hoofden van Hitu zelf hadden van hun geschiedenis met de Compagnie.

De tekst van Ridjali's *historie van Hitu* werd lange tijd verloren gewaand, maar in de vorige eeuw doken onverwacht oude manuscripten op. Daardoor kon in 2004 een editie van zijn geschrift in boekvorm verschijnen.¹⁴⁵ Het is een buitengewoon belangrijk document omdat de auteur niet alleen een ooggetuige, maar ook een vooraanstaand Hituees leider was.

Ridjali schreef de *Historie van Hitu* tijdens zijn ballingschap in Makassar, nadat hij na de val van Kapahaha in 1646 aan de Compagnie was ontkomen en voordat hij in 1653 met een vloot uit Makassar terugkeerde naar het strijdtoneel op Hoamoal. In de tekst van ruim honderd pagina's zijn vier gedeelten met een duidelijk eigen karakter te onderscheiden.

In het eerste deel heeft hij de verhalen uit de rijke orale tradities op schrift gesteld voorzover ze voor de geschiedenis van Hitu als geheel relevant waren. Zo beschrijft hij de voorouderlijke geschiedenis van de migranten die Hitu stichtten, de wijze waarop zij de maatschappelijke macht over de vier *perdana's* verdeelden en hoe zij dit vierhoofdig gezag tot de adat van Hitu verklaarden. Hiermee maakte hij zijn publiek in Makassar duidelijk dat er op Hitu van oudsher geen sprake was van een eenhoofdig gezag, zoals op Ternate of in Makassar, maar van een vierhoofdige regering, met de Kapitan Hitu als vertegenwoordiger tegenover de buitenwereld.

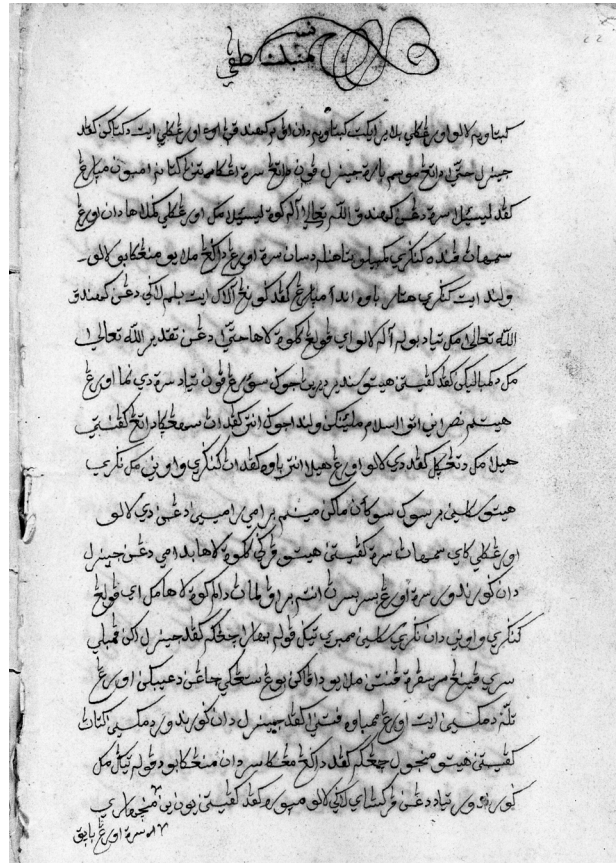
Het volgende deel handelt over episodes uit de oorlogen die de Hituezen, daarin bijgestaan door Ternatanen, Javanen en Bandanezen, vanaf 1538 voerden tegen de Portugezen. Ridjali werd omstreeks 1590 geboren en kende de zestiende-eeuwse geschiede-

143 Over de receptie van Ridjali's geschrift in het werk van Rumphius, zie Straver 2007.

144 Valentijn, *Ambonsche zaaken*, p. 14.

145 Over de manuscripten, zie Ridjali 2004, p. 15-22. De bestuursambtenaar H.J. Jansen trof in de jaren twintig fragmenten aan in dorpen op de noordkust van Hitu; hij translitereerde de teksten, stelde een nagenoeg complete versie van het geschrift samen en maakte een Nederlandse vertaling. In de jaren zestig kreeg de Molukse historicus Z.J. Manusama de beschikking over foto's van een in Leiden gearriveerd manuscript dat eerder was gecatalogiseerd als *Kroniek der Molukken*, maar dat eveneens een nagenoeg complete tekst van Ridjali's *historie* bleek te bevatten; in 1977 promoveerde hij op een editie van de tekst, ingeleid met een studie van de historie en sociale structuur van Hitu tot het midden van de zeventiende eeuw (Manusama 1977). De transliteratie en vertaling van dit manuscript door Manusama vormde de basis voor een door het Landelijk Steunpunt Educatie Molukkers verzorgde wetenschappelijke editie voor een breder publiek in 2004 (Ridjali 2004). Tegelijk met deze uitgave verschenen de belangrijkste hoofdstukken van Manusama's dissertatie afzonderlijk, met een biografie van Manusama door Chr. F. van Fraassen (Manusama 2004).

Afb. 17 Ridjali, Hikayat Tanah Hitu, f. 77. De kalligrafie in het bovenwit van de pagina luidt 'Min Bulan Nusatapi' (behorend aan Bulan Nusatapi) en is te beschouwen als het waarmerk van een voormalige eigenaar uit Ridjali's geslacht.

nis van Hitu grotendeels slechts van horen zeggen. Overeenkomstig de conventies van de islamitische geschiedschrijving van zijn tijd memoreert hij een reeks krijgshaftige episodes waarin diverse betrokkenen uit beide kampen voor zichzelf naam hebben gemaakt: de Portugezen Dom Duarte de Meneses en kapitein Sancho de Vasconcelos, talrijke Ternataanse prinsen en andere edelen, de Javaanse prins Kiai Mas, enkele Bاندanese aanvoerders en natuurlijk de aanvoerders en voorvechters van de Hituezen zelf. Hij beschrijft deze strijd in retorische stijl, als een heilige oorlog tussen de moslims en de 'Franken', de Arabische aanduiding van Europese christenen. Vanuit zijn perspectief was dit een glorieuze periode waarin de voorouders de Portugezen van Hitu verdreven en hen ook in het fort op Leitimor enkele malen ernstig in het nauw brachten.

In het derde gedeelte van *Historie van Hitu* beschrijft Ridjali, over het geheel genomen met zakelijke distantie, de gebeurtenissen in de eerste helft van de zeventiende eeuw zoals hij deze zelf heeft meegemaakt, in zijn jonge jaren als ooggetuige en op latere leeftijd als diplomaat en aanvoerder in de strijd. Deze evenwichtig gedoseerde weergave van de gedenkwaardigste gebeurtenissen beslaat ruim de helft van het geschrift.

Er was voor hem alle aanleiding om de retoriek van een heilige oorlog tussen mos-

lims en ‘Franken’ sterk af te zwakken, want de Hituezen en Nederlanders waren tot het overlijden van Kapitan Hitu Tepil in 1633 bondgenoten. Bij het aantreden van Kapitan Hitu Kakiali ontwikkelde zich alsnog een openlijke vijandschap tussen beide partijen, die door Ridjali echter niet meer als een heilige oorlog wordt gekarakteriseerd. Daarvoor had hij te weinig afstand tot de gebeurtenissen: hij was getuige van de steeds scherpere belangenstrijd tussen de sultans van Ternate en Makassar en van de groeiende verdeeldheid en conflicten binnen de eigen kring. Het schema van een heilige oorlog tussen gelovigen en ongelovigen was eenvoudigweg te simplistisch om recht te kunnen doen aan de realiteit en complexiteit van de maatschappelijke verhoudingen.

Ridjali benadrukte dat het onder deze omstandigheden van staatsmanschap getuigt om bij voorkomende conflicten bemiddelend en verzoenend op te treden. Zijn oom Tepil had als Kapitan Hitu zijn gezag op de Ambonse eilanden onder meer ontleend aan veelvuldige bemiddeling tussen de Compagnie en weerspannige hoofden. Zo probeerde Ridjali zelf na de gijzeling van Kakiali in 1634 ook een matigende invloed op de oorlogszuchtige stemming onder de hoofden van Hitu en Hoamoal uit te oefenen en hen te overreden om niet kortzichtig en impulsief te handelen, maar bedachtzaam en met overleg te werk te gaan. Het tij van een catastrofale botsing met de Compagnie was toen echter niet meer te keren.

Ridjali heeft *Historie van Hitu* niet geschreven om bij de Compagnie het beeld van trouweloze moslims te ontkrachten. Trouw was echter wel een belangrijk thema in zijn relaas: trouw aan het geslacht Nusatapi, aan de adat van Hitu, aan de islam, aan bondgenootschappelijke geloften. Aan zijn mentoren dankte hij ook opvattingen over leiderschap waarin strategische en diplomatieke kwaliteiten voorop stonden. In de gebeurtenissen waarin hij werd meegesleept, kwamen echter grote discrepanties tussen de historische realiteit en deze waarden en normen aan het licht. De ideële saamhorigheid van de vier *perdana*’s van Hitu werd in de praktijk gekenmerkt door rivaliteit en zelfs vijandschap. De geestverwantschap tussen moslims bleek geen waarborg voor politieke eensgezindheid en samenwerking. Bondgenoten stelden, waar het erop aankwam, hun eigenbelang voorop: zowel de Compagnie als Ternate en Makassar verleenden slechts tegen aanzienlijke vergoedingen steun aan Hitu en koesterden hegemonistische aspiraties ten koste van de Hituezen.¹⁴⁶

De laatste pagina’s van *Historie van Hitu* hebben een uitgesproken persoonlijk karakter. Ridjali doet er verslag van zijn lotgevallen tijdens de vlucht van Kapahaha naar Makassar. Hij vertelt hoe hij de hoop verloor om nog te kunnen blijven en de strijd tegen de Compagnie voort te zetten. De zestigjarige geeft op terughoudende wijze uitdrukking aan zijn gemoedsgesteldheid: ‘Daardoor was het heel wonderlijk gesteld met Sifaridjali. Zijn droefheid kan ik niet beschrijven, alleen dat hij zich verliet op God, de Allerheiligste.’¹⁴⁷

¹⁴⁶ Ridjali 2004, p. 78.

¹⁴⁷ Ridjali 2004, p. 207; 208: ‘Daripada itulah Sifarjali terlalu ajaib. Tiada dapat kuceriterakan dukkacitanya, sehingga itulah menanti kepada Tuhan Yang Mahasuci.’ Hij schrijft hier over zichzelf in de derde persoon.

Verlichting en islam

Ritter heeft geen kennis kunnen nemen van Ridjali's geschrift en zich daardoor geen beeld kunnen vormen wat de hoofden van Hitu in hun strijd tegen de Compagnie bezielden. Hij ging in zijn verbeelding van deze historische gebeurtenissen echter niet mee in het diepe wantrouwen waarvan Rumphius en Valentijn getuigden.

Toeloecabesi werd geschreven in een tijd van verandering. De muren van het oude Batavia van de Compagnie waren afgebroken en ten zuiden daarvan was een nieuw centrum met paleizen en bestuursgebouwen opgetrokken. De politieke en economische verhoudingen tussen Nederland en Indië waren fundamenteel gewijzigd en het gouvernement stond voor nieuwe taken en verantwoordelijkheden. Het milieu van oudgasten werd verdrongen door nieuwe generaties Indiëgangers die het sociale, culturele en intellectuele leven in Batavia een ander aanzien gaven.

Ritter was tijdens zijn loopbaan als bestuursambtenaar en later als deelnemer aan het Bataviase culturele leven vertrouwd geraakt met denkbeelden over de universele gelijkheid van de menselijke natuur en over het morele mandaat van wereldwijde broederschap. Hij was lid van de vrijmetselaarsloge 'De Ster in het Oosten', waar de beginselen van gelijkheid en broederschap geacht werden godsdienstige leerstellingen als hogere waarheden te overstijgen. In de Lutherse gemeente in Batavia, waarbij Ritter zich sterk betrokken voelde, trof hij eveneens geestverwanten aan.¹⁴⁸

De Verlichtingsidealen hadden een grotere openheid en verdraagzaamheid tegenover de godsdienstige overtuigingen en gebruiken van andere volkeren tot gevolg dan in de tijd van de Compagnie mogelijk was geweest. Toch bleef de animositeit jegens moslims hardnekkig voortbestaan. Sommige bestuurders beschouwden de islam als een respectabele godsdienst en waardeerden de inspanningen van rechtgelovige leiders die zich inspanden om een einde te maken aan maatschappelijke misstanden zoals banditisme, drank- en gokverslaving. Anderen zagen in bloedige conflicten zoals de Java-oorlog (1825-1830) en de Padri-oorlog op Sumatra (1822-1837) de hand van dweepzieke geestelijk leiders waartegen niet anders dan met harde hand kon worden opgetreden.¹⁴⁹

Ook onder predikanten was het beeld van de moslims verre van eenduidig. In 1839 verscheen in het *Tijdschrift voor Neêrland's Indië* een bijdrage van W.R. baron van Hoëvell die kort, maar krachtig *Mohamed* was getiteld. Van Hoëvell had er behoefte aan om in een land waar het overgrote deel van de bevolking het 'Islamismus' belijdt, onderscheid te maken tussen de godsdienstige praktijk en de oorspronkelijke godsdienstige leer. Zijns inziens waren de meeste moslims in Indië onkundig van het ware geloof en koesterden zij een 'geest van bijgeloof en kinderlijke ligtgeloovigheid'.¹⁵⁰

148 Lutheranen zoals J. Radermacher, een van de oprichters van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, speelden een belangrijke rol in de eerste te Batavia opgerichte vrijmetselaarsloge, 'La Fidèle Sincérité' (1767). Toen Ritter lid werd van de loge 'De Ster in het Oosten', fungeerde de Lutherse predikant L.J. Jutting daar als 'redenaar der loge'. Zie Stevens 1994, p. 62-72; 102.

149 Zie Steenbrink 1993, p. 74-75.

150 Van Hoëvell 1839, p. 365.

Van Hoëvell presenteerde vervolgens een schets van het leven van de profeet waarin de profeet naar voren komt als een groot man, gedreven door het ‘edele voornemen om de redder, de hervormer en de weldoener te worden zijns lands, door de herstelling van de dienst des eenigen Gods’.¹⁵¹ Zijn betoog contrasteert begrip en waardering voor de oorspronkelijke intenties van de profeet nadrukkelijk met een bijzonder negatief oordeel over het godsdienstig leven van moslims in Indië:

Immers, terwijl hij vol was van het geloof aan den eenigen God, wordt door hen aan afbeeldselen en zinnebeeldige voorstellingen afgodische eer bewezen: terwijl hij alle bijgeloof aan voortekenen, aan sterrewigchelarij en droomuitlegging bestreed, bestaan hunne Godsdienstige denkbeelden daaruit bijna alleen: terwijl hij den Almagtigen in eenvoudigheid des harten aanbad, en dagelijks met hem omgang had, zien wij hen gedurig de dwaaste plegtigheden verrigten, en de meesten hunner de voorgeschreven gebeden als een opgelegd dagwerk verrigten, zonder dat ze begrijpen wat ze bidden, en zonder dat het hart er in deelt.¹⁵²

Naar het oordeel van Van Hoëvell zou de bevolking vooral door onderwijs op een hogere trap van beschaving moeten worden gebracht.

Ook Ritter meende dat de geestelijk leiders op Java voor het overgrote deel onvoldoende toegerust waren om de bevolking op te voeden en te beschaven en dat onderwijs noodzakelijk was om verbetering te brengen in misstanden en achterstanden. In zijn roman *Toeloecabesie* schetst hij echter een beeld van de Hituese moslims waarin begrip en respect overweegt. De boodschap van Jacob Verheiden aan zijn stervende dochter – ‘Wij hebben slechts één God’ – is niet alleen aan haar gericht, maar ook aan de lezer. De roman betoogt dat er sprake is van een hoopgevende gemeenschappelijkheid in godsdienstige overtuiging en beleving die op termijn tot toenadering kan leiden.

Ondermijning van absolutistisch gezag

Ritter heeft zijn eigen bestuurlijke idealen gevormd gedurende zijn loopbaan als assistent-resident onder gouverneur-generaal Van der Capellen. In Europa was de legitimiteit van absolutistisch gezag door de denkers van de Verlichting ondergraven en door de Franse Revolutie gebroken. Hoewel de revolutie zichzelf in diskrediet bracht en het soevereine vorstelijk gezag in de Europese landen werd gerestaureerd in de vorm van constitutionele monarchieën, bleven de verlichtingsidealen op vele terreinen van het maatschappelijk leven werkzaam. Van der Capellen streefde naar een verlicht koloniaal bestuur waarin welvaart en welzijn van de bevolking het richtsnoer vormde. Zijn beleid bleef een bron van inspiratie voor Ritter, ook na de beëindiging van zijn bestuurlijke loopbaan.

In *Toeloecabesie* schetst Ritter over het geheel genomen een negatief beeld van het beleid van de Compagnie en van haar optreden op de Ambonse eilanden. Patiwani, Telukabesi en hun medestanders vechten voor de onafhankelijkheid en gewetensvrijheid

151 Van Hoëvell 1839, p. 378. Dat de profeet na zijn vlucht van Mekka naar Medina naar de wapenen greep om zijn hervormingen met geweld te verbreiden, was volgens Van Hoëvell verklaarbaar uit de omstandigheden, maar zijn hierdoor ontluikende ‘heerszucht’ deed af aan zijn grootheid.

152 Van Hoëvell 1839, p. 391-392.

van een in vrijheid geboren volk. Hun vrijheid is aangetast doordat de Compagnie hun autonome regering wederrechtelijk heeft opgeheven. De Compagnie oefent een absolutistisch gezag uit, is slechts uit op eigenbaat en blijkt niet bij machte om machtsmisbruik en willekeur te beteugelen. Het ontbreekt haar aan verlichte bestuurders voor wie het algemeen belang voorop staat, die hun gezag baseren op zedelijk overwicht en zich laten leiden door op de christelijke godsdienst gefundeerde menselijkheid.

De Verlichting ondermijnde het absolutistisch gezag niet alleen in het maatschappelijk leven, maar ook in de persoonlijke levenssfeer. De absolute zeggenschap van vaders over vrouw en kinderen verloor zijn vanzelfsprekendheid. Vooral de literatuur van de gevoelige Verlichting droeg de gedachte uit dat het vaderlijk gezag slechts kan berusten op de affectieve band met zijn gezin. Ritter maakt er in *Toeloetabesie* een prominent thema van, zowel in de geschiedenis van Jacob Verheiden als in de geschiedenis van Telukabesi: hun persoonlijk drama staat in het teken van het verlies van vrouw en kind en de onmogelijkheid om het door hen gekoesterde gezinsideaal te realiseren.

Ritter heeft samenhang in de verhaallijnen van zijn roman aangebracht door de uitoefening van absolutistisch gezag door de Compagnie te contrasteren met de verlichte gezinsidealen van zijn protagonisten. Voor de dwang die de Compagnie uitoefent, moet door alle betrokkenen een hoge prijs worden betaald. Ze leidt tot de dood van Si Tidja alias Isolina en berooft Verheiden en Telukabesi van de mogelijkheid om levensvervulling in hun vaderschap te vinden. *Toeloetabesie* is hierdoor een verhalend betoog over de legitimering van koloniaal gezag: het stelt het absolutistisch geweld van de Compagnie aan de kaak en voert een pleidooi voor fundering van koloniaal gezag op de verlichtingsidealen van redelijkheid en menselijkheid.

4.5 Ritter herschreven

Ritter heeft in de jaren veertig en vijftig van de negentiende eeuw als productief auteur van historisch-romantische verhalen en literaire zedenschetsen een voortrekkersrol in de Indische letteren gehad en vanaf het eind van de negentiende eeuw ook school gemaakt in de literatuur die in de Maleistalige pers tot ontwikkeling kwam.

Een tweede leven in de Chinees-Maleise pers

Rechtstreekse literaire nakomelingen van Ritters verhalende teksten kwamen er enkele decennia later, als uitvloeisel van de opkomst in Nederlands-Indië van Maleistalige kranten die veelal onder supervisie van een Nederlandse redacteur stonden, maar vooral voor Chinese lezers waren bestemd.

Zo werden in *Bintang Barat* (De Ster van het Westen), een in 1869 opgerichte Bataviase krant, twee verhalen van Ritter als Maleistalige feuilletons aangeboden: *Jan Pekel* alias *Klein ataoe Radja Melati* (*Jan Pekel Alias Klein of de Melattie-krans*, 1841) en *Tjerita-an dari pemboenohan doa lapis* (*De dubbele moord*, 1855). De bewerkingen waren vermoedelijk van de hand van Ernst Frederik Wiggers (1849-1894), die van 1871 tot 1893 de redacteur van

Bintang Barat was. Zijn keuze voor deze verhalen kan mede bepaald zijn door familiere-laties: zijn broer Frits Bernard was namelijk gehuwd met Adèle Wilhelmina Ritter, een kleindochter van de auteur.¹⁵³

In de Bataviase krant *Sinar Terang* (De Lichtstraal) verschenen op 7, 9 en 11 januari 1889 de afleveringen van een Maleistalige bewerking van Ritters *Pieter Erbeveld* (1840), onder de titel *Pieter Erbeveld – Kepala pertemenan soempa djahat di Betawi* (*Pieter Erbeveld – Leider van een misdadige bende in Batavia*).¹⁵⁴

Rond de eeuwwisseling maakten de journalisten H. Kommer en F.D.J. Pangemanann bewerkingen van Ritters verhalen voor de Maleistalige pers die vervolgens in boekvorm werden gepubliceerd. Kommer koos voor het verhaal *De dubbele moord*, dat zich afspeelde in het milieu van de Chinezen in de omstreken van Batavia en daardoor aansloot bij de leefwereld van de beoogde lezers. Het boekje verscheen in 1900 onder de titel *Tjerita Njonja Kong Hong Nio* (*De historie van mevrouw Kong Hong Nio*), met op de titelpagina de aanbeveling dat het een ‘bijzonder grappig, mooi en onderhoudend’ verhaal was dat zo’n honderd jaar geleden werkelijk had plaatsgevonden.¹⁵⁵

Pangemanann, een Menadonese journalist die van 1894 tot 1906 bij de Bataviase krant *Bintang Betawi* (De Ster van Batavia) werkte en zijn loopbaan bij andere Chinees-Maleise kranten voortzette, bewerkte Ritters verhalen over banditisme in en rond Batavia: *Si Tjonat, de landroover* (1855) en *De arme Rosetta* (1852). Zijn *Tjerita Si Tjonat* en *Tjerita Rossina* verschenen in 1900 en 1903 als afzonderlijke uitgaven.¹⁵⁶

Dat Pangemanann uit Ritters verhalen juist deze twee koos, lag gezien de grote aandacht in de Chinees-Maleise pers voor misdaadverslaggeving voor de hand. Antropoloog C.W. Watson constateert in een schets van de voorgeschiedenis van de moderne Indonesische literatuur dat de kolommen van kranten zoals *Selomporet Melajoe* (De Maleise trompet) (Semarang, 1860-1911) en *Bintang Betawi* (Batavia, 1894-1906) aan het begin van de twintigste eeuw gevuld waren met een overstelpend aantal gevallen van moord, verkrachting, overspel, oplichting, beroving en andere misdaden.¹⁵⁷ De schrijvers van literaire feuilletons vonden hierin verhaalstof te over waarmee ze behoeften van het publiek aan sentiment en sensatie konden exploiteren. De opkomst van de Chinees-Maleise pers ging vergezeld van een stortvloed van documentaire fictie waarin bewerkingen van *Si Tjonat* en *De arme Rosetta* wonderwel pasten.

De Maleistalige versies van Ritters verhalen over *Si Tjonat* en *Rosetta* alias *Rossina* zijn in de loop van de twintigste eeuw nog diverse keren bewerkt. Zo verscheen in 1932 *Sair Si Tjonat*, een berijmde bewerking van de hand van Oey Bo Eng, en in 1933 *Sja’ir*

153 Sutedja-Liem 2007, p. 181.

154 De tekst is, met een Engelstalige vertaling, herdrukt als bijlage bij Horton 2003, p. 184-196. Van de auteur zijn slechts de initialen P.Bh. bekend.

155 Kommer 1900.

156 Pangemanann 1900; Pangemanann 1903. Pangemananns bewerking van *Tjerita Rossina* zou de grondtekst hebben gevormd van een nieuwe bewerking van H.F.R. Kommer. Zie Kommer 1910. Pramoedya Ananta Toer kwalificeert deze uitgave in zijn bloemlezing *Tempo Doelo* (1982) als een geval van ‘plagiat yang sangat kasar’ (p. 42: bijzonder grof plagiaat).

157 Watson 1971, p. 424.

Rosina van Toelis Soetan Sati. Deze laatste auteur vermeldde op de titelpagina niet alleen dat het verhaal werkelijk in Batavia had plaatsgevonden, maar ook dat het was ontleend aan Pangemanann's bewerking.¹⁵⁸ In de jaren twintig en dertig werden de verhalen tevens bewerkt voor theater en film.¹⁵⁹

Een jongere collega van Pangemanann, de Chinese journalist en letterkundige Tio Ie Soei, bewerkte in de jaren twintig twee historisch-romantische verhalen van Ritter: *Pieter Elberveld* (1840) en *Sara Specx* (1843). Ze verschenen in boekvorm in 1924 en 1926, beide met de verzekering op het titelblad dat het gaat om 'satoe kedjadian jang betoel di Betawi' (een ware gebeurtenis in Batavia).¹⁶⁰ Door de bewerking van historische verhalen liep Tio Ie Soei vooruit op latere, meer nationalistische auteurs, die de koloniale geschiedenis herschreven vanuit Indonesisch perspectief, maar hij heeft zelf niet geprobeerd de verhalen een meer nationalistische wending te geven.¹⁶¹ Literatuurhistoricus K. Arens schetst zijn werkwijze als volgt:

Veel passages in de Maleistalige bewerkingen volgen de overeenkomstige passages in Ritters originele versies praktisch op de voet en zijn zelfs vaak bijna woordelijke vertalingen. Dit geldt met name voor de dialogen. *Sara Specx* is de meest bewerkte versie; Tio Ie Soei putte ook uit andere bronnen, onder andere Valentijns Oud en Nieuw Oost-Indiën (dezelfde bron waar Ritter graag uit putte), maar is wat betreft de dialogen en de plotontwikkeling toch leenplichtig aan Ritter.¹⁶²

In 1982 publiceerde de vooraanstaande Indonesische auteur Pramoedya Ananta Toer *Tempo Doeloe*, een bloemlezing van wat hij *sastra pra-Indonesia* (pre-Indonesische literatuur) noemde.¹⁶³ Van de zeven teksten die hij opnam, zijn er vier bewerkingen van Ritters verhalen: *Pieter Elberveld* van Tio Ie Soei, *Tjerita Rossina* en *Tjerita Si Tjonat* van Pangemanann en *Tjerita Njonja Kong Hong Nio* van Kommer.

Ritters zedenschetsen en historisch-romantische verhalen hebben aan het begin van de twintigste eeuw richting helpen geven aan de ontwikkeling van een moderne Indonesische literatuur.

Elias Kandou, opleider van inlandse onderwijzers

In de reeks Maleistalige bewerkingen van Ritters verhalen neemt *Hikajat Kotidjah* een bijzondere plaats in. Het is een bewerking van zijn historische roman die in 1901 te Ba-

158 Toelis Soetan Sati 1933.

159 Zie Pramoedya Ananta Toer 1982, p. 40-43.

160 Tio Ie Soei 1924; Tio Ie Soei 1926.

161 Historicus W.B. Horton brengt in kaart hoe Elberveld in de Indonesische geschiedschrijving onder het regiem van Soeharto de status van antiekoloniale *pahlawan* (held) heeft gekregen. Zie Horton 2003.

162 Arens 1999, p. 37.

163 De bloemlezing bevat achtereenvolgens *Dari Boedak Sampe Djadi Radja* (J. Wiggers), *Pieter Elberveld* (Tio Ie Soei), *Tjerita Rossina* en *Tjerita Si Tjonat* (F.D.J. Pangemanann), *Tjerita Nyai Dasima* (G. Francis), *Tjerita Njonja Kong Hong Nio* en *Tjerita Nji Paina* (H. Kommer). De samensteller heeft niet aangegeven dat vier van de zeven teksten bewerkingen van een verhaal van Ritter zijn.

tavia verscheen.¹⁶⁴ Ze werd niet geschreven door een journalist van de Chinees-Maleise pers, maar door de Menadonese onderwijzer Elias Kandou.

Gegevens over zijn leven en loopbaan kunnen bijeen worden gesprokkeld uit mededelingen in de Indische pers. Kandou werd omstreeks 1853 geboren te Tonsea Lama, een dorp in de Minahasa (Noord-Sulawesi). Na het eindexamen van de kweekschool voor inlandse onderwijzers in het nabijgelegen Tondano te hebben afgelegd, werd hij in 1878 benoemd aan een inlandse school in Airmadidi, een plaatsje ten oosten van de stad Manado.¹⁶⁵ Hij werd kort daarna uitverkoren om in Nederland een opleiding tot hulponderwijzer of ondermeester te volgen. De *Java-bode* wijdde er op 26 oktober 1880 een bericht aan:

Onder de te Haarlem voor het hulponderwijzersexamen geslaagden behooren drie Indiërs. Niet alleen dat zij slaagden, maar de inspekteur van het lager onderwijs wenschte hen noch in het bijzonder geluk met de wijze waarop. Deze jongelingen, die hier te lande opgeleid zijn door en onder toezicht van den heer D. Hekker Jr. te Amsterdam, zijn genaamd: Raden Kamil, geb. te Montilan res. Kadoe, op Java; Jozias Ratu Langie, geb. te Tondano, op Celebes, en Elias Kandou, geb. te Tonsealama, op Celebes.¹⁶⁶

Na zijn terugkeer werd Kandou met zijn Nederlandse bevoegdheid tijdelijk aangesteld aan zijn oude kweekschool voor inlandse onderwijzers in Tondano en deze aanstelling werd in 1882 omgezet in een vaste benoeming tot 'derde onderwijzer' van de opleiding. Toen de kweekschool van Tondano per 1 mei 1885 werd opgeheven, werd Kandou overgeplaatst naar de kweekschool voor inlandse onderwijzers te Ambon, waar hij als hulponderwijzer van de eerste rang eveneens de derde onderwijzer van de opleiding werd.¹⁶⁷ Kort daarna, op 22 juli 1886, werd hij met een twintigtal andere inlanders 'wat rechten, lasten en verplichtingen betreft, geheel en al met Europeanen gelijk gesteld'.¹⁶⁸

Kandou bleef een flink aantal jaren werkzaam op de Ambonse kweekschool. In de loop van het jaar 1900 solliciteerde hij naar een benoeming tot adjunct-inspecteur bij het inlands onderwijs in de Minahasa, zijn land van herkomst.¹⁶⁹ Hij heeft met deze sollicitatie vermoedelijk te hoog gegrepen: hoewel zijn voormalige studiegenoot Raden Kamil het in deze jaren had gebracht tot inspecteur van het inlands onderwijs op Java, werd de functie van adjunct-inspecteur doorgaans toch door Nederlanders vervuld. Een jaar later had hij meer succes: hij kreeg op 8 juli 1901 eervol ontslag uit zijn betrekking aan de kweekschool te Ambon en vertrok naar Batavia,

164 Ruinen 1928, p. 40. Plaats en jaar van uitgave worden in het boekje zelf niet vermeld.

165 Bataviaasch Handelsblad, 01-06-1878, p. 8.

166 *Java-bode. Nieuws-, handels- en advertentieblad voor Nederlandsch-Indië*, 26-10-1880, p. 3.

167 Het onderwijzend personeel van de Ambonse kweekschool bestond in 1886 uit J. Habbema, hoofd-onderwijzer; F.E. Luitjes, tweede onderwijzer; E. Kandou, inlands hulponderwijzer van de eerste rang; D.P. Siahajia, voormalig schoolmeester; A. Manusama, voormalig schoolmeester; P. Najaan, onderwijzer in het handtekenen. Zie *De Protestantse Kerk in de Midden-Molukken 1803-1900*, 2006, p. 587, vn. 991.

168 Bataviaasch Handelsblad, 28-07-1886, p. 5.

169 *Het Nieuws van den dag voor Nederlandsch Indië*, 06-10-1900, p. 2.

teneinde den directeur van Onderwijs, Eerediensten en Nijverheid gelegenheid te geven hem tijdelijk te belasten met de waarneming der betrekking van onderwijzer der derde klasse bij het openbaar lager onderwijs voor Europeanen en hem als hulponderwijzer te plaatsen aan de voorbereidende afdeling der school tot opleiding voor inlandsche geneeskundige te Weltevreden.¹⁷⁰

Een aanstelling aan de prestigieuze opleiding voor inlandse geneeskundigen, de Dokter-Djawa-school, zij het aan de voorbereidende afdeling, bood nieuwe loopbaankansen.¹⁷¹ Hij lijkt bij dit instituut echter niet op zijn plek te zijn geweest. Reeds in januari 1902 werd hij overgeplaatst naar de openbare 5e lagere school voor Europeanen in Weltevreden, als tijdelijk waarnemend onderwijzer der derde klasse. Ook financieel lijkt hij er niet op vooruit te zijn gegaan. Om neveninkomsten te verwerven plaatste hij in augustus 1901 enkele keren een advertentie in het *Bataviaasch Nieuwsblad* waarin hij belangstellenden opriep om 'les te nemen in de Maleische taal, bij een onderwijzer'.¹⁷² Aan het eind van dat jaar werd Kandou opnieuw benoemd als derde onderwijzer aan de kweekschool te Ambon, 'vroeger eerstgenoemde betrekking bekleed hebbende'.¹⁷³

Hij overleed bijna drie jaar later. Het *Bataviaasch Nieuwsblad* plaatste in oktober 1905 een overlijdensadvertentie:

Op den 11den dezer overleed in 't hospitaal te Soerabaja onze geliefde Echtgenoot, Vader en Behuwdvader in den ouderdom van 52 jaar: ELIAS KANDOU, in leven 3de onderwijzer aan de Kweekschool te Amboina. Namens de familie, C.A. KANDOU-SUPID.

De korte tijd die Kandou in Batavia woonde en werkte, heeft hij onder meer besteed aan het schrijven van ingezonden stukken voor *Het onderwijs*, het periodiek van het Nederlandsch-Indisch Onderwijzers-Genootschap, en *Neerlandia*, het blad van het Algemeen Nederlandsch Verbond.

In *De Nederlandsche Taal op de Inlandse Scholen*, een in juli 1902 geschreven stuk, betuigde hij steun aan de gedachte dat de gelegenheid voor inlanders om Nederlands te leren diende te worden verruimd.¹⁷⁴ Hij betreurde het dat het vak Nederlands, in zijn eigen opleiding nog 'het glanspunt van het programma der kweekscholen voor inl. onderwijzers', in 1887 als ballast voor de onderwijzersopleiding was afgevoerd omdat het toen voor de meeste studenten een onoverkomelijk struikelblok bleek te vormen.¹⁷⁵ Dat de scholing van inlanders in het Nederlands nu hoog op de politieke agenda was gezet,

170 *Bataviaasch Nieuwsblad*, 04-07-1901, p. 3.

171 De aspirant-leerlingen van de Dokter-Djawa-school werden vanaf 1891 bij wijze van voorbereiding gratis tot de Europese Lagere School toegelaten. Zie Groeneboer 1993, p. 303.

172 *Bataviaasch Nieuwsblad*, 27-08-1901, p. 11; 29-08-1901, p. 15; 30-08-1901, p. 19.

173 *Soerabaijasch Handelsblad*, 24-12-1902, p. 6.

174 Kandou 1902.

175 De afschaffing van het vak Nederlands op de kweekscholen werd niet alleen ingegeven door de tegenvallende kwaliteit van dat onderwijs en de magere resultaten – de kweekscholen te Tondano en Ambon vormden in dit opzicht gunstige uitzonderingen –, maar ook door de wens om op de oplopende kosten van de opleidingen te bezuinigen. Het sluiten van de kweekschool te Tondano was eveneens een bezuinigingsmaatregel. Zie Groeneboer 1993, p. 195-201.

juichte hij toe.¹⁷⁶ In zijn argumentatie speelde hij in op de terughoudendheid aan Nederlandse kant. Zo wees hij op het succesvolle onderwijsbeleid in Brits-Indië, waar het inlands onderwijs onder leiding en toezicht stond van inlandse onderwijsinspecteurs en opzieners en het Engels op alle inlandse scholen werd onderwezen, en op het overeenkomstige beleid van de Fransen op Madagascar en in China. Hij probeerde de vrees voor ongewenste effecten weg te nemen met geruststellende verzekeringen en een ernstige waarschuwing:

De inlander wordt trotsch als hij de Nederlandsche taal machtig is, zal men wellicht zeggen. Zeker is hij trotsch (doch niet in de beteekenis van hoogmoedig) op de kennis van het Nederlandsch. Wie zou er niet trotsch op wezen! Immers, het is de taal van het Koninkrijk, waartoe zijn land behoort. Het Nederlandsch machtig te zijn, is voor den Inlander dan ook een voorrecht, dat velen zijner landgenooten hem wel mogen benijden. [...] Het is een verblijdend teeken, dat, vooral in de laatste jaren, menig Inlander zich moeite en kosten getroost, om het Nederlandsch te leeren of zijn kinderen daartoe in de gelegenheid te stellen. Waar het volk onverschillig blijft voor de taal van den overheerscher, daar is men er nog ver van af, zich met het overheerschend volk verbreederd te gevoelen.¹⁷⁷

Kandou is in zijn onderwijsloopbaan, zo veelbelovend begonnen met een opleiding in Nederland, ongetwijfeld doordrongen geraakt van de bestaande koloniale verhoudingen. Hij bleef echter overtuigd van het belang van onderwijs als middel tot verheffing van de inlander en, uiteindelijk, verbroedering van 'overheersers' en 'overheersten'. Van deze loyaliteit getuigt ook zijn bewerking van Ritters roman.

Een Ambonse hikajat

Kandou was in staat Ritters lijvige roman te lezen en te bewerken dankzij zijn opleiding tot inlands onderwijzer in Tondano en de daarop volgende opleiding tot volledig bevoegd hulponderwijzer in Nederland.¹⁷⁸ Het valt niet te achterhalen in welke editie hij de roman heeft leren kennen,¹⁷⁹ en evenmin op welk moment in zijn loopbaan hij *Hikajat Kotidjah* heeft geschreven.

De bewerking resulteerde in een boekje van tweeënveertig pagina's, waarin het verhaal in veertien korte hoofdstukjes wordt verteld. Omslag en titelpagina vermelden

¹⁷⁶ In 1901 stelde de Directeur van Onderwijs J.H. Abendanon voor om Nederlandse cursussen te verbinden aan de Inlandse scholen. Na aanvankelijke tegenstand bleek de behoefte daaraan zo groot dat ze zo'n vijf jaar later op de Inlandse Scholen der Eerste Klasse, later de Hollands-Indische Scholen, inderdaad werden ingevoerd. Het vak Nederlands werd op de Kweekscholen voor Inlandse Onderwijzers opnieuw onderdeel van de opleiding. Zie Groeneboer 1903, p. 337.

¹⁷⁷ Kandou 1902, p. 318.

¹⁷⁸ Het voornaamste doel van het onderwijs Nederlands op de kweekscholen voor inlandse onderwijzers was hen in staat te stellen om Nederlandse schoolboeken te begrijpen en als hulpmiddel voor het inlands onderwijs te gebruiken. Zie Groeneboer 1993, p. 197.

¹⁷⁹ De onbevangenheid waarmee Kandou in zijn ingezonden brief in *Neerlandia* 6 (1902) over het 'overheerschend' en 'overheerschte volk' spreekt, zou een aanwijzing kunnen zijn dat hij Ritters voorrede in *Vrijheid en dwang* (1861) heeft gelezen. Daarin roept Ritter de lezer op om niet te verbloemen dat Indië door Nederland wordt overheerst.

slechts dat *Hikajat Kotidjah* is geschreven door E. Kandou. De naam van de uitgever ontbreekt, evenals plaats en jaar van uitgave.¹⁸⁰ Het boekje bevat geen voorwoord, inleiding, uitleiding, literatuurlijst of notenapparaat waaruit zou kunnen blijken van welke bronnen Kandou voor zijn historie gebruik heeft gemaakt, welk lezerspubliek hij op het oog had of wat zijn bedoelingen met de uitgave waren.

De titel zelf geeft een eerste aanwijzing van zijn intenties. *Hikajat* is een genrebegrip dat in eerbiedwaardige hindoe-boeddhistische en islamitische culturele tradities wortelt. In de loop van de tijd is het in het Maleise taalgebied gebruikt voor zeer uiteenlopende soorten teksten: fantastische en romantische vertellingen, vorstenspiegels en lofzangen op vorstelijke dynastieën, heiligenlevens en heldenepen, en meer in het algemeen voor voorouderlijke geschiedenissen.¹⁸¹ De connotatie met culturele tradities en voorouderlijke geschiedenis geeft de *hikajat* een sacrale aura.

Ook Kandou's gebruik van *Kotidjah* in plaats van *Si Tiedja* is betekenisvol. Beide namen verwijzen naar *Khadidja*, de eerste vrouw van de profeet Mohammed. Terwijl Ritter met het persoonlijk lidwoord *si* en de verkorte naam *Tiedja* heeft gekozen voor een meer algemeen gangbare vorm, gebruikt Kandou met *Kotidjah* nadrukkelijk de Ambonse vorm van deze naam. Hij presenteert zijn bewerking van Ritters roman als een specifiek Ambonse voorouderlijke historie. De openingsregels luiden als volgt:

Zegt de bevoegde verteller. Dat bijna driehonderd jaar geleden, de Portugezen en Spanjaarden door de Nederlanders van de Molukse eilanden werden verjaagd. In die tijd nu vielen deze Molukse eilanden onder het gezag van de sultan van Ternate.¹⁸²

In Ambonse geschiedenissen is *kata jang empunja tjeritera* (zegt de bevoegde verteller) een staande uitdrukking. Ze geeft aan dat een familie- of dorpsgeschiedenis is opgetekend uit de mond van een verteller die is uitverkoren om met gezag over de eigen voorouderlijke geschiedenis te spreken en door buitenstaanders als een kenner, een ingewijde wordt erkend. Met deze beginzin suggereert Kandou dat de historie van *Kotidjah* gebaseerd is op getuigenissen van één of meer gezaghebbende vertellers op Hitu. Hij heeft dan ook afgezien van verwijzingen naar historische bronnen en van een datering van gebeurtenissen met jaartallen en data.

Het voegwoord *maka* (dan, toen, dus) komt in het fragment twee keer voor. Het voegt nauwelijks betekenis toe, maar fungeert als interpunctiewoord, een signaal dat de lezer en de luisteraar helpt om structuur te brengen in de nevenschikking van zinnen en zinsdelen. In een oude *hikajat*, geschreven in Arabisch schrift, zonder enige interpunctie, waren dergelijke interpunctiewoorden noodzakelijk voor een goed begrip van de voortstromende tekst. In deze moderne *hikajat* is hun enige functie dat ze de tekst een aura van authenticiteit geven.

¹⁸⁰ Een zeldzaam exemplaar van het boekje is reprografisch herdrukt in Straver 1998, p. 61-102.

¹⁸¹ Zie Braginsky 2004, p. 368-374.

¹⁸² Kandou 1901, p. 3: 'Kata jang empoenja tjeritera. Bahoea hampir tiga ratoes tahoen soedah, maka orang Portogis dan Ispanjolpon dienjahkan oleh orang Belanda dari poelau-poelau Moloeko ini. Maka pada masa itoe poelau-poelau Moloekopon dibawah hoekoem soeltan Ternate.'

Een soortgelijke functie heeft ook de staande uitdrukking *alkesah* (*alkisah*), waarmee Kandou het derde en het tiende hoofdstukje inleidt. Ze betekent zoveel als ‘het verhaal luidt dat ...’ en markeert het begin van nieuwe episodes.¹⁸³ In *Hikajat Kotidjah* heeft *alkesah* geen andere functie dan het verhaal de uitstraling van ouderdom en oorspronkelijkheid te geven. Dit is het begin van het derde hoofdstuk, opnieuw met een ruim gebruik van het interpunctiewoord *maka*:

Het verhaal luidt dat na afloop van deze strijd te Hila ook Kakiali genoeg had van het oorlogvoeren, dat hij bij zijn vrouw en kinderen bleef vertoeven, voornemens om tot zijn levens-einde volop van het leven te genieten.¹⁸⁴

Kandou heeft naast het gebruik van vormelijke stijlelementen van de traditionele *hikajat* naar een volkse stijl van vertellen gestreefd. Zo heeft hij zijn verhaal ingekleurd met elementen uit het Ambons Maleis, de streektaal die zich sinds het begin van de specerijhandel op de Ambonse eilanden heeft ontwikkeld. *Hikajat Kotidjah* is doorspekt met Ambons idioom, zoals het vertrouwelijik persoonlijk voornaamwoord *ale* (*kau*: jij), en spreektaalvormen zoals *ka* (*ke*: naar), *kapada* (*kepada*: aan), *-pon* (*-pun*: ook, zelfs), *sa-orang* (*seorang*: iemand) of *saparo* (*separu*: enkele).

Het verhaal heeft onder meer door het gebruik van Ambonse uitdrukkingen en zegswijzen een karakteristieke inkleuring gekregen. Zo vertelt Kandou aan het eind van het negende hoofdstukje dat Patiwani zich door Telukabesi en Kotidjah laat overhalen om op Kapahaha bij hen in te trekken: ‘Zo vertoefde hij daar op zijn gemak als weduwnaar, waar hij zijn maaltje rijst met kruidige saus genoot in huis bij zijn dochter Kotidjah.’¹⁸⁵

In een ander huiselijk tafereeltje van Ambonse snit wisselen Kotidjah en Telukabesi pantuns uit.¹⁸⁶ Als zij hoort dat hij een aanval voorbereidt op het dorp Liang, verklaart zij in een speels kwatrijn dat ze hem zal vergezellen:

Als ze op Buru een drijfnet uitzetten,
raken rok en hemd doorweekt.
Als alles in rep en roer verkeert,
heb ik de moed de vijand te trotseren.¹⁸⁷

183 Ridjali gebruikt de uitdrukking in *Hikajat Tanah Hitu* in totaal zesentwintig keer. Valentijn vat in *Ambonsche zaaken* elke ‘Alkitsa’ van Ridjali’s geschrift samen. Hij gebruikt de uitdrukking als zelfstandig naamwoord in de betekenis van ‘een hoofdstuk’ of ‘paragraaf’.

184 Kandou 1901, p. 7: ‘Alkesah maka kamoedian dari pada perang di Hila itoe, maka Kaki-Ali itoepon poeaslah hatinja berperang, maka tinggallah ia dengan anak isterinja niatnja hendak hidoep senang-senang sampai datang adjalnja.’

185 Kandou 1901, p. 25: ‘Maka tinggallah ia disana senang-senang meranda toea, tempat nasi dan goelainja diroemah anaknja Kotidjah itoe.’

186 Een pantun is een geïmproviseerd kwatrijn waarin het beeldende eerste regelpaar toespelingen bevat op de boodschap van het tweede regelpaar. Over het genre van de pantun, zie Straver 2007, I, p. 147-176.

187 Kandou 1901, p. 31: ‘Poelau Boeroe melampoeng poekat, / Kain dan badjoe letak terbasoeh. / Ada gempar djaoeh dan dekat, / Saja berani mengadang moesoeh.’

Telukabesi's pantun geeft toe: 'Ze heeft lef, Telukabesi's / weergaloze echtgenote.'¹⁸⁸

Kandou verlevendigt zijn verhaal een enkele keer met een beschrijving van de Ambonse natuur, zoals in de episode waarin Patiwani een tocht op zee maakt:

De zee was kalm als water in een ondiepe bak; voor het oog schoten scholen vissen voorbij; koningsmakrelen sprongen hoog uit het water, drie vier keer achter elkaar, vergezeld van een witte kalebas-vogel die van het grote land [Seram] naar het eiland Ambon kwam gevlogen.¹⁸⁹

Of hij serveert volkenkundige informatie over aan de lezers onbekende gebruiken. Zo schrijft hij over de zeventiende-eeuwse Nederlandse klederdracht:

Deze heer was gekleed zoals de Nederlanders in die tijd gewoon waren. Hij droeg dus een wit hemd van fijne jute stof, met om zijn hals een bijzonder wijde kraag met een opengewerkte rand, en opgepofte hemdsmouwen. Over dit hemd droeg hij een jasje van zwart laken.¹⁹⁰

De korte versie

Kandou heeft Ritters verhaal drastisch ingekort en vereenvoudigd. Alle Nederlandse personages zijn in *Hikajat Kotidjah* verdwenen, behalve het hoofdpersoon Verheiden en, als naamloze nevenpersonages, de *Goebernoer* (gouverneur) en de *Sekretaris Ambon* (geheimschrijver van Ambon). Ook Kakiali, Patiwani, Kajoan en Ridjali zijn nevenpersonages geworden. *Hikajat Kotidjah* concentreert zich op de historie van Telukabesi, Kotidjah en Verheiden.

In de eerste drie hoofdstukjes geeft Kandou de noodzakelijke historische achtergrondinformatie. Hoe de Compagnie op de Molukken kwam, hoe het kruidnagelmopolie ontstond en tot sluikhandel leidde. Hoe Kakiali naar Batavia ging en na zijn terugkeer hulp bij Makassar zocht. Hoe Kakiali werd vermoord door een Portugese soldaat die zich aan de kant van de vijanden van de Compagnie had geschaard en probeerde zijn nek te redden toen de kansen keerden. Terwijl Ritter de moord op Kakiali aangrijpt om de Compagnie te bekritisieren, besteedt Kandou ruim een pagina aan de moordenaar die hij in de traditie van de Maleisitalige misdaadverhalen kwalificeert als 'djahat' (slecht, misdadig).

In het vierde, vijfde en zesde hoofdstukje verhaalt Kandou de geschiedenis van luitenant of *toean* (de heer) Verheiden. Hij introduceert hem met een enigszins verwarrende formulering: 'Vervolgens, voorafgaand aan de woelingen op de Molukse eilanden, bevond zich een onderofficier van de Compagnie in India.'¹⁹¹

188 Kandou 1901, p. 31: 'Branilah ist'ri Toel'kabessij, / Dalam doenja tidak taranja.'

189 Kandou 1901, p. 27: 'Maka laetpon tenang saperti ajer dalam doelang, maka kalihatanlah ikan berke-loempoengan menoembang, ikan tengiri melamboeng terlaloe tinggi, tiga empat kali bertoeroet; maka sakawan boeroeng koendoer poetihpon beterbangan dari tanah besar ka poelau Ambon.'

190 Kandou 1901, p. 34: 'Hata maka pemakajan toean itoe saperti adat orang Belanda pada masa itoe. Maka ialah berpakai kamedja poetih dari pada kain rami dengan lengkoeng lehernja jang amat lebar lagi bingkajinja karawang, lengan kamedja itoe berpereloeng. Maka dari loear kamedja itoe ada badjoe sachalat hitam.'

191 Kandou 1901, p. 9: 'Arkian dahoeleoe dari pada haroe-biroe dipoelau-poelau Moloeke, maka adalah saorang onderopsir Kompani ditanah Hindoeistan.'

Het interpunctiewoord *arkian* (vervolgens) geeft aan dat de verteller verder gaat met zijn verhaal, terwijl uit het vervolg van de zin blijkt dat hij hier een flinke stap terug in de tijd doet, naar het moment dat Verheiden in India zijn aanstaande vrouw, hier Morina geheten, ontmoet. De verwarring ontstaat doordat een hikajat in beginsel een lineaire, episodische structuur heeft: de gebeurtenissen plegen in strikt chronologische volgorde te worden verteld. De alwetende verteller van een traditionele familie- of dorps-geschiedenis heeft niet de vrijheid om binnen het verhaal vrijelijk vooruit of terug te blikken. Hoewel Kandou de episodes in Ritters roman heeft herschikt, kon hij er toch niet aan ontkomen om een terugblik op Verheidens leven en loopbaan in te lassen. Hij vertelt hoe Verheiden in Batavia met Morina huwt, hoe zij een dochter krijgen die ze Lorina noemen, hoe het gezin bij een schipbreuk voor de kust van het eiland Buru wordt uiteengeslagen waarna Patiwani het meisje adopteert.

Hikajat *Kotidjah* wordt verder zonder flashbacks verteld en Kandou volgt hierbij in grote lijnen de chronologie van Ritters roman. In het zevende hoofdstukje wordt Telukabesi tot leider van het verzet tegen de Compagnie gekozen en niet zijn rivaal, de Latuwilulu. Anders dan in de voorouderlijke verhalen gebruikelijk is, laat Kandou zich, in navolging van Ritter, ook over hun uiterlijk en karakter uit:

Daar was de Latoewiloeloe, ongeveer veertig jaar oud, klein en mager, met sluik haar en een knevel zo lang als een span. Hij liep bijzonder kranig, maar was niet erg schrander en bovendien een lafaard. En dan Toeloekabessij, lang en sterk van leden, een heldhaftig man die geen loze praat duldde. Hij was ongeveer dertig jaar oud.¹⁹²

De Latuwilulu wordt door de *Sekretaris Ambon* (geheimschrijver van Ambon) op het fort Victoria gebracht en door de gouverneur, in woede ontstoken over een brief van Telukabesi, gevangen gezet. Hij droomt in het cachot van wraak, ontsnapt de volgende morgen en begeeft zich naar Kapahaha, waar de opstandelingen op bevel van Telukabesi een bloedige eed afleggen. Anders dan in *Vrijheid en dwang* wordt het huwelijk tussen Telukabesi en Kotidjah daarna pas gesloten.

Het tiende hoofdstukje handelt over het begin van de oorlog. De Compagnie legerd soldaten in Liang. Patiwani maakt een tocht op zee en raakt tijdens een treffen met een vaartuig van de Compagnie zwaar gewond. Terug op Kapahaha wordt hij door Kotidjah vier dagen verpleegd en voor zijn overlijden onthult hij het geheim van Kotidjahs afkomst aan Telukabesi. Kotidjah toont zich vastbesloten om haar echtgenoot te vergezellen tijdens een aanval op Liang:

Kotidjah trok mannenkleding aan en wond een hoofddoek om haar hoofd zodat zij niet meer als een vrouw te herkennen was. Ze was bewapend met een speer en een houwdegen. Koti-

192 Kandou 1901, p. 16: 'Adapon Latoewiloeloe itoe oemoernja koerang lebih empat poeloe tahoen, badannja ketjil lagi koeroes, ramboetnja kedjoer, misainja pandjang sadjengkal. Maka djalannja amat tangkas tetapi koerang ringan kapalanja, lagipon ia berani maloe, takoet mati. Maka si Toeloekabessij itoe pandjang besar dan koeat badannja, maka ia saorang gagah berani, jang tak soeka bertjakap angin. Oemoernja kira-kira tiga poeloe tahun.'

djah zag er kranig, zelfs fier uit, niet anders dan een voorvechter. Iedereen op Kapaha die haar zag stond versteld.¹⁹³

Het elfde hoofdstukje eindigt dan met de ontmoeting van Kotidjah en Verheiden op het slagveld van Liang. Het twaalfde beschrijft hun ontsteltenis en besluit met het duel tussen de Sekretaris Ambon en de Latuwilulu waarbij de laatste van de rotsen in zee stort.

Het dertiende hoofdstukje verhaalt hoe Kapahaha wordt overrompeld, hoe Verheiden aanlegt op Telukabesi en hoe Kotidjah in een poging om haar echtgenoot af te schermmen de dodelijke kogel opvangt. Evenals in *Vrijheid en dwang* is het daarop volgende tafereel van vader en dochter het dramatisch hoogtepunt van *Hikajat Kotidjah*:

Toen hij naar het gezicht van Kotidjah keek en ook de ketting om haar hals zag, besepte hij dat het meisje dat zwaar gewond in haar bloed baadde, niemand anders was dan zijn dochter Lorina. Hij schreeuwde het jammerend uit: 'Vergeef mij mijn zonde, Heer, hoe heeft zo'n grote zonde kunnen gebeuren!'

Snikkend knielde hij op de grond neer bij zijn dochter en zei: 'Lorina, mijn lieveling, kijk toch even naar je ongelukkige vader! Zeg toch iets tegen je vader!' Op dat ogenblik opende Kotidjah haar ogen, keek hem een ogenblik aan en vroeg naar Toeloekabessij. Toen ze hoorde dat haar echtgenoot een veilig heenkomen had kunnen vinden, klaarde haar gezicht op. Ze hief haar beide armen op en legde ze om de hals van haar vader. Vader en dochter lieten hun tranen lopen, en de vader werd overstelpt door een reusachtig verdriet.¹⁹⁴

In het laatste hoofdstukje wordt het verhaal afgewikkeld. De stervende Kotidjah vraagt haar vader bij de Compagnie genade voor Telukabesi te bepleiten en goed voor haar zoontje te zorgen. Zij wordt diezelfde dag op Kapahaha begraven en op haar graf wordt een bord geplaatst met de tekst 'Lorina Verheijden'. Met de vermelding van dit grafbord komt de verteller tegemoet aan de verwachtingen van zijn lezers. Ambonse vertellers plegen in familie- en dorpsgeschiedenissen concrete bewijzen voor de historiciteit van hun verhaal aan te voeren. Dat kan gaan om elementen in het landschap, zoals een merkwaardige rotsformatie, om concrete voorwerpen die als *pusaka* (erfstuk) worden bewaard, of, zoals in dit verhaal, om een voorouderlijk graf.¹⁹⁵

193 Kandou 1901, p. 31-32: 'Maka Kotidjah berpakaian pakajan laki-laki serta kapalanja berdestar, hingga tiada kakenalan lagi ia saorang perempoean. Maka sendjatanja itoelah soeatoe toembak dengan sabilah pedang. Sekah lagi katjak benar roepanja Kotidjah itoe, tiada bedanja dengan saorang pahlawan. Maka segala orang Kapaha jang melihat dia djadi heran.'

194 Kandou 1901, p. 38-39: 'Tatkala dilihatnja moeka Kotidjah dan lagi terlihat ia akan padaka pada lehernja, maka tahoeelah ia bahoea perempoean jang kena loeka parah dan mandi darah itoe tiada orang lain, melainkan anaknja Lorinalah, maka mengheriklah ia seraja berseroe-seroe: "Ampoenilah kiranja dosa hamba, ja Toehan, masakan boleh djadi dosa sabesar ini!" Maka dengan tersedoe-sedoe berteloetlah toean itoe ditanah dekat anaknja sambil katanja: "Lorina, boeah hatikoe, tengoklah sedikit akan bapa-moe jang bertjelaka ini! Berkatalah sapatah kata djoea dengan bapa!" Pada koetika itoe Kotidjah memboeka matanja, maka sadjoeroes ia merenoeng toean itoe laloe bertanja akan Toeloekabessij. Satelah didengarnja bahoea soeaminja telah pergi dengan sadjahateranja, maka djadi teranglah doerdjanja. Maka diangkatnja kadoea tangannja laloe dipeloeknja leher bapanja, maka bertangis-tangisanlah kadoea bapa anak itoe, maka doeka-tjita bapa itoe terlaloe sangatnja, boekan boeatan.'

195 Zie Straver 1993, p. 53.

De laatste pagina is gewijd aan het lot van Telukabesi. Na zich enkele maanden in de bossen verborgen te hebben gehouden wordt zijn toestand wanhopig. Hij deelt Ridjali mee dat hij tot overgave besloten heeft, en zij scheiden als goede vrienden. Telukabesi verzoekt de gouverneur bij zijn overgave om clementie, maar die wordt hem geweigerd. Ook herhaalde verzoeken van Verheiden om hem vergiffenis te schenken vinden geen gehoor, evenmin als Telukabesi's smeekbede om tijdens zijn hechtenis zijn zoon te mogen zien. Het jongetje wordt op bevel van de gouverneur toevertrouwd aan een ander hoofd van Hitu. Zijn lot is volgens de verteller onbekend.

Telukabesi wordt ter dood veroordeeld en op de dag van de terechtstelling komen honderden toeschouwers:

Toen het uur aanbrak, kwam Toeloekabessij met een militair escorte uit het gevang, werd voorover op een hoop zand gelegd, de beul trad naar voren en kliefde zijn nek, zo geschiedde het.¹⁹⁶

De uitdrukking *demikianlah adanja* (zo is het, tot zover) behoort tot de traditionele formules waarmee sacrale histories worden afgesloten.

De moraal van het verhaal

Kandou heeft in zijn levendige bewerking van Ritters roman de belangrijkste thema's geen recht gedaan. Zo speelt de gevoelige thematiek van de verhouding tussen islam en christendom in *Hikajat Kotidjah* geen enkele rol. Het verhaal ademt weliswaar een sfeer van verdraagzaamheid en verzoening, maar deze heeft niet betrekking op godsdienstige kwesties.

Kandou's *hikajat* spitst zich evenmin toe op politieke tegenstellingen. In de roman door Ritter verklaren Patiwani en Telukabesi telkens opnieuw dat zij strijd voeren voor onafhankelijkheid en godsdienstige gewetensvrijheid. Deze strijd wordt gemotiveerd door het tirannieke optreden van de Compagnie die zich een absoluut gezag heeft aangematigd en in haar bestuur blijkt geeft van machtsmisbruik en willekeur. Dat alles is bij Kandou niet aan de orde: de oorlog met de Compagnie ontstaat doordat Kakiali in alle onschuld is vermoord door een afvallige Portugees die zijn nek wil redden. *Hikajat Kotidjah* doet ook geen poging om de strijd van Patiwani en Telukabesi te karakteriseren als een aanzet tot een nationalistische vrijheidsstrijd of als een voorafspiegeling daarvan. Voor een Maleisialis verhaal uit 1901 kan het wellicht al als een verdienste worden beschouwd dat het een koloniale oorlog in de herinnering brengt en dat het een historische lokatie zoals Kapahaha een status als plaats van herinnering geeft.

Ritter heeft in de personages van Verheiden, Si Tidja en Telukabesi prominent gestalte gegeven aan de idealen van de gevoelige Verlichting met betrekking tot gezin en vaderschap. In zijn roman staan hun persoonlijke levensideaal van innige gezinsbanden in schrille tegenspraak met de politieke doelen die de Compagnie nastreeft. Kandou

196 Kandou 1901, p. 41: 'Tatkala datang djam, maka kaloe arlah Toeloekabessij itoe dari pendjara diiringi soldado, maka meniaraplah ia pada soeatoe timboenan pasir, maka pertandapon menampil laloe menenggal lehernja, demikianlah adanja.'

vertaalt dit contrast in een veel vlakkere tegenstelling, tussen het Ambonse streven naar *hidup senang-senang* (genoeglijk leven) en de verstoring daarvan door kwade krachten van buiten.

De moraal van zijn verhaal is hierdoor ook anders dan die van Ritters roman. Ze komt het duidelijkst tot uitdrukking in het tafereel waarin de stervende Kotidjah op Kapahaba in de armen van haar vertwijfelde vader ligt:

Alle mensen van Kapahaba, oud en jong, man en vrouw, die zich niet uit de voeten hadden gemaakt, kwamen in een kring om die plaats staan, en ook de soldaten van de Compagnie. En na de lotgevallen van vader en kind te hebben vernomen en hun beider toestand te hebben gezien, kregen ze allen mededogen: de tranen stroomden hen over de wangen omdat hun hart brak bij het zien van vader en kind. Aldus vonden vriend en vijand elkaar.¹⁹⁷

Kandou droeg in *Hikajat Kotidjah* de hoopvolle en welwillende gedachte uit dat verbroedering tussen de koloniale overheerser en het overheerste volk op basis van gedeeld mededogen denkbaar is. De hoop op verbroedering sluit aan bij het pleidooi dat hij als opleider van inlandse onderwijzers hield voor verruiming van de mogelijkheden om Nederlands te leren. In dit betoog was de erkenning dat er in Nederlands-Indië geen sprake was van verbroedering, impliciet gegeven, en wellicht ook al het besef dat die er in de loop van de nieuwe eeuw niet zou komen.

4.6 Kapahaba herdacht

Als Kandou geen Maleistalige bewerking van Ritters *Vrijheid en dwang* had geschreven, zouden er hoogstwaarschijnlijk geen sporen van de roman op Ambon zijn aan te treffen. Het valt niet te achterhalen op welke schaal *Hikajat Kotidjah* op de Ambonse eilanden is verspreid, maar de historie van Kotidjah heeft er zeker bekendheid gekregen en de historische beeldvorming beïnvloed.

Een bloem van overzee

Het verhaal van Kandou kreeg in 1992 een late nakomeling in de vorm van een historisch kinderboek voor tien- tot veertienjarigen, getiteld *Sekuntum kembang dari seberang* (*Een bloem van overzee*).¹⁹⁸ Het boekje verscheen op naam van Teon Peunu, een pseudoniem van J. Lasamahu, een geschiedenisdocent van de Ambonse onderwijsopleiding.¹⁹⁹

197 Kandou 1901, p. 39: 'Adapon segala orang Kapahaba, toea moeda, laki-laki perempoean, jang tak sempat lari berlepas itoe samoeanja berkoeroemoenlah katempat itoe dengan lagi soldadoe Kompani. Maka setelah didengarnya hal-ahwal bapa dengan anaknja itoe dan dilihatnja hal kadoeanja sekarang, maka berbelas kasihanlah ia sakalian seraja tangis-menangislah marika-itoe, sebab hantjoerlah hatinja melihat bapa dengan anaknja itoe. Dengan hal jang demikian lawanpon soedah mendjadi kawan.'

198 Teon Peunu 1992.

199 Lasamahu heeft meer historische verhalen geschreven. *Nenek Luhu*, tokoh misterius dari Maluku (Nenek Luhu, een mysterieus personage uit de Molukken), over de zeventiende-eeuwse lotgevallen van een prin-

Lasamahu wilde, nadrukkelijker dan Kandou, de jeugdige lezers informeren en opvoeden. Zij krijgen een reeks gesprekken voorgeschoteld tussen ‘Pak Dedy’, een onderwijzer van het dorp ‘Hitu’ op de noordkust van Ambon, en zijn twee zonen Roni, een scholier uit de tweede klas van de *Sekolah Menengah Atas* (bovenbouw voortgezet onderwijs) in de stad Ambon, en Rona, die nog op de *Sekolah Dasar* (basisschool) zit.²⁰⁰ De weetgierige knaapjes willen van hun vader weten of het waar is dat Hitu in de oorlog tegen de Compagnie werd bijgestaan door ‘Lorina Verhijden’, een Nederlands meisje. Pak Dedy verklaart zich graag bereid om op het verzoek van de jongens in te gaan, want hij heeft niet alleen boeken over de koloniale geschiedenis gelezen, maar ook gepraat met ouderen die de voorouderlijke geschiedenis goed kennen.

De hoofdpersoon van zijn verhaal is ‘*seorang gadis Belanda yang berhati luhur*’ (een Nederlands meisje met een nobel hart). Haar onbaatzuchtige menselijkheid maakte haar tot een heldin:

Dit heldendom kwam voort uit een reine geest en zuivere idealen. [...] Het stoelde niet op haatgevoelens. Het kwam voort uit de wil om de mensen te bevrijden uit de kluisters van armoede, ontberingen en ellende. Daarom schaarde Lorina Verhijden zich aan de zijde van het Indonesische volk, om te vechten tegen haar volk, het Nederlandse volk dat onmetelijk lijden kwam brengen.²⁰¹

Lasamahu heeft het aantal personages in het verhaal teruggebracht tot een minimum. Hij gaat nog een stap verder dan Kandou door de, niet onbelangrijke, nevenintrijs van de rivaliteit tussen Telukabesi en de Latuwilulu weg te laten. Voor het overige komt zijn versie in grote lijnen overeen met Kandou’s historie. Kotidjah huwt Telukabesi en daarna werkt de verteller zonder veel omhaal toe naar de onvermoede confrontatie van kapitein Verheiden en zijn dochter Lorina alias Kotidjah, die zich heldhaftig opoffert voor haar man Telukabesi:

Het bericht dat Kotidjah was gesneuveld, verspreidde zich in alle uithoeken van de vesting. De gehele bevolking kwam bijeen om getuige te zijn van deze tragedie. De Bloem van Hitu die van overzee was gekomen, was gevallen als een koningin. Overal stroomden de tranen over de wangen bij dit heengaan. [...] Zij heeft aan onze zijde gestreden en is voor ons gesneuveld. Nobeles mensen zullen blijven strijden als menselijke verplichting, zonder te bedenken waar ze vandaan komen en voor wie ze strijden.²⁰²

ses van Luhu op Hoamoal, verscheen als feuilleton in een Ambonse krant. Er staat ook een boekje over Christina Martha Tiahahu op zijn naam: *Bunga Karang dari Nusalaut* (Een bloemkoraal van Nusalaut).

200 Er bestaat geen dorp ‘Hitu’. Lasamahu kiest wijselijk een fictief dorp omdat hij volgens de adat niet bevoegd is om specifieke dorpsgeschiedenissen te vertellen.

201 Teon Peunu 1992, p. 4: ‘Kepahlawanan itu lahir dari jiwa yang bersih dan dari cita-cita yang murni. [...] Kepahlawanan tidak bertahta di atas perasaan dendam. Kepahlawanan lahir untuk membebaskan manusia dari belenggu kemiskinan, penderitaan, dan kemelantaran. Karena itulah Lorina Verhijden memihak bangsa Indonesia, untuk menentang bangsanya, bangsa Belanda yang datang membawa sejuta penderitaan.’

202 Teon Peunu 1992, p. 73-74: ‘Berita tewasnya Kotidjah tersebar ke seluruh penjuru benteng. Segenap rakyat datang berkerumun menyaksikan tragedi itu. Kernbang Tanah Hitu yang datang dari seberang telah gugur bagaikan ratna. Air mata jatuh berderai membasahi pipi menyertai kepergiannya. [...] Dia

De slotregels van *Sekuntum kembang dari seberang* zijn voor de jongste zoon van Pak Dedy, om te laten zien dat hij de moraal van het verhaal heeft begrepen:

‘Kom, laten we onze tranen afvegen en het vaste besluit nemen om de strijd van onze helden voort te zetten, om het Indonesië dat zij ons hebben toevertrouwd, op te bouwen,’ zegt Rona.²⁰³

Sporen in de Molukse geschiedschrijving

Het is aan Z.J. Manusama te danken dat de verhalen van Ritter en Kandou in de jaren zeventig en tachtig in de Molukse geschiedschrijving zijn doorgesijpeld.

Manusama behoorde tot de eerste generatie Molukse historici die zich na de soevereiniteitsoverdracht uitgedaagd voelde om de geschiedenis van het gedekoloniseerde land vanuit nieuwe gezichtspunten te herschrijven.²⁰⁴ Hij ontwikkelde belangstelling voor de geschiedenis van Hitu tijdens zijn studie in Leiden. Een oom van zijn moeder, J.D. Poetiraij, had reeds aan het begin van de jaren twintig onderzoek naar de traditionele vormen van maatschappelijke organisatie op Ambon gedaan²⁰⁵ en een verslag daarvan gepubliceerd in de *Adatrechtbundels*.²⁰⁶ Wellicht was dit voor Manusama aanleiding om het onderwerp zelf verder uit te diepen door archiefonderzoek en door interviews met lokale adatdeskundigen. Zijn onderzoek resulteerde in een uiteenzetting over de geschiedenis en sociale structuur van Hitu in de zestiende en zeventiende eeuw die hij als achtergrondinformatie toevoegde aan zijn in 1977 gepresenteerde transliteratie en vertaling van Ridjali's *Hikajat Tanah Hitu (Historie van Hitu)*.²⁰⁷

Manusama besteedde bijzondere aandacht aan de genealogie van de Hituese geslachten Nusatapi, Patih Tuban en Tanihitumesen. Daarbij heeft hij Ritters roman en de hikajat van Kandou geraadpleegd en incidenteel als historische bronnen gepresenteerd. Zo noteerde hij dat Telukabesi op zijn achttiende jaar huwde met Almina, dochter van Tamalesi, het hoofd van Wakal, daarbij in een voetnoot verwijzend naar Ritters *Toeloecabesie* in *Nieuwe Indische verhalen*. Hij maakte ook melding van Telukabesi's tweede huwelijk, met een voetnoot die naar *Hikajat Kotidjah* van Kandou verwijst:

Volgens volksverhalen was hij eveneens gehuwd met de dochter van kapitein Jacob Verheyden, die Kapahaha in 1646 veroverde. Lorina, zo heette Verheyden's dochter, kwam als kind met haar ouders naar Ambon op een schip dat schipbreuk leed tussen Buru en Seram. Zij

telah berjuang di pihak kita, dan untuk kita dia gugur. Orang yang berbudi luhur akan tetap berjuang untuk satu tugas kemanusiaan tanpa memikirkan dari mana dia datang dan untuk siapa dia berjuang.'

203 Teon Peunu 1992, p. 75: "‘Mari kita hapus air mata, dan membulatkan tekad untuk meneruskan perjuangan para pahlawan kita, untuk membangun Indonesia yang mereka titipkan kepada kita,’ kata Rona."

204 Biografische gegevens zijn ontleend aan Van Fraassen 2004.

205 Josef Dirk Poetiraij, een gepensioneerd onderwijzer op Saparua, sympathiseerde met de nationalistische politieke vereniging *Sarekat Ambon* (Ambonees Verbond) en richtte op Saparua een 'wilde school' op waar Nederlands werd onderwezen.

206 Poetiraij 1925.

207 Manusama 1977. De hoofdstukken over geschiedenis en sociale structuur van Hitu verschenen afzonderlijk in Manusama 2004.

spoelde in een leeg vat aan op Buano, een eiland tussen Buru en Seram, en door de lieden van Buano werd zij gegeven aan Patiواني [...], die haar later aan Telukibesi uithuwde. Kotidjah, haar nieuwe naam door Patiواني gegeven, sneuvelde op 25 juli 1646 op Kapahaha.²⁰⁸

Binnen het geheel van Manusama's werk zijn dit marginale onzorgvuldigheden. Toch zijn ze de moeite van het opmerken waard, want het komt vaker voor dat Molukse historici van literaire bronnen en familie- en dorpsgeschiedenissen gebruik maken alsof het betrouwbare historische bronnen zijn.

In 1988 verscheen *Sejarah perlawanan masyarakat islam terhadap imperialisme di daerah Maluku* (Geschiedenis van het verzet van de moslim samenleving tegen het imperialisme in de Molukken), een boek waarin M.R.Z. Lestalu, docente geschiedenis van de Pattimura universiteit te Ambon, de koloniale geschiedenis heeft herschreven vanuit het gezichtspunt van de Ambonse moslims.²⁰⁹ Behalve op *De Ambonsche historie* van Rumphius baseerde zij haar geschiedverhaal voornamelijk op deelstudies van Indonesische historici uit de jaren zeventig en tachtig. Daarnaast verwerkte zij ook gegevens uit de dorpsgeschiedenissen die zij tijdens veldonderzoek verzamelde of uit de mond van als gezaghebbend beschouwde informanten optekende. In haar onderzoek raken orale en geschreven geschiedenis met elkaar verweven.

Het hoofdstuk over de oorlog om Kapahaha omvat slechts negen pagina's.²¹⁰ Het is voor een belangrijk deel gebaseerd op de geschiedenis van het nabij Kapahaha gelegen dorp Morela, zoals deze haar in interviews werd meegedeeld door een tua adat (adatoudste) van Morela, Suleman Latukau. Van hem noteerde zij ook een *kapata* (zang) in de oude landstaal waarin de val van Kapahaha wordt bezongen. In deze zang komt Telukabesi's echtgenote niet voor, maar zij wordt wel terloops genoemd in haar summiere relaas van de overrompeling van de vesting: 'Bij deze overval vond de echtgenote van Telukabessy de dood door een schot van haar vader [...].'²¹¹

De onzorgvuldigheden blijven in de beeldvorming van het verleden vaak hardnekkig rondzingen. Een recenter voorbeeld is te vinden in een bescheiden boekje uit 2005, getiteld *Album berseri sejarah para pahlawan, tokoh dan pejuang daerah Maluku* (Album met een reeks geschiedverhalen van helden, persoonlijkheden en strijders van de Molukken).²¹² De samenstellers hebben op nog geen tachtig pagina's veertig korte levensschetsen van vooraanstaande voorouders samengepakt en spreken in het voorwoord de wens uit dat de lezers zich laten inspireren door hun strijdbare geest en hun bijdragen aan de opbouw van

208 Manusama 2004, p. 61-62.

209 Lestalu 1988. Lestalu onderscheidt drie oorlogen tegen de Portugezen, om Hitu (1520-1605), Alaka (1570-1573) en Iha (1570), en zeven oorlogen tegen de Nederlanders, om Banda (1609-1621), Alaka (2) (1625-1637), Hoamoal (1625-1656), Iha (2) (1632-1651), Wawani (1633-1643), Kapahaha (1636-1646) en Tidore (1780-1805).

210 Lestalu 1988, p. 169-178.

211 Lestalu 1988, p. 174: 'Pada penyerbuan itu isteri Telukabessy menemui ajalnya karena tembakan ayahnya, sedang Telukabessy menyeberang ke gunung Lataela [...].'

212 Pattikayhatu e.a. 2005. Het boekje werd uitgegeven door het Ambonse Departement van Cultuur en Toerisme en verzorgd door het 'kantoor voor onderzoek van geschiedenis en traditionele waarden' van de provincies Molukken en Noord-Molukken.

de Molukken. De biografische schets van Telukabesi vertelt over de overrompeling van Kapahaha:

De aanval op de bewakers van de vesting, die niet paraat genoeg waren, resulteerde in een groot aantal slachtoffers aan Hituese kant. Twee broers van Tulukabessy, de Kapitan Hitu Wangsa en de Pati Tuban werden gevangen genomen. De echtgenote van Tulukabessy, Lorinna (kind van Verheyden), werd neergeschoten en overleed. Tulukabessy en imam Ridjali slaagden erin met de overgebleven troepen de vlucht te nemen.²¹³

In deze passage zijn de verhalen van Ritter en Kandou nauwelijks nog te herkennen, maar zonder hun literaire werk zou deze 'Lorinna (kind van Verheyden)' niet zijn voorkomen in een album over Molukse helden.

Cyclus van kapata over Kapahaha

Zoals uit het onderzoek van Lestaluhu bleek, zijn sporen van Kandou's Hikajat Kotidjah nog te vinden in de dorpsgeschiedenis van het dorp Morela.

In 1996 bracht ik een bezoek aan Morela om navraag te doen naar de historie van Telukabesi en Kotidjah. Ik werd er voorgesteld aan Suleman Latukau, die bereid was om zijn kennis van de voorouderlijke geschiedenis met een belangstellende buitenstaander te delen. Op zijn veranda, met zoete thee en verse doerian uitkijkend over de baai van Hitu, hadden we een eerste gesprek over de geschiedenis van Kapahaha. Mijn belangrijkste vraag van dat moment was of Kandou in Hikajat Kotidjah inderdaad een oud Ambons verhaal presenteert. Latukau verzekerde mij dat de vrouw van Telukabesi, door hem Putidjah genoemd, wel degelijk een rol in de geschiedenis van Kapahaha had gehad.²¹⁴ Hij bracht tot mijn verrassing twee schoolschriften tevoorschijn waarin hij de geschiedenis van Morela op schrift had gesteld en bood aan om de inhoud te laten fotokopiëren en voor publicatie ter beschikking te stellen.

Beide geschriften waren opgebouwd rond *lani* of *kapata*, zangen in de lokale *bahasa tanah* (landstaal).²¹⁵ Het eerste bevatte de tekst van *Kapata kenyataan manusia pertama di pulau Ambon* (Zang over de verschijning van de eerste mensen op het eiland Ambon), de vertaling daarvan in het Indonesisch en een toelichting in proza op de inhoud. Het tweede bevatte verschillende *kapata perang Kapahaha* (zangen over de oorlog om Kapahaha), eveneens met vertalingen in het Indonesisch en een toelichting in proza. Terug in Nederland ver-

213 Pattikayhatu e.a. 2005, p. 59: 'Penyergapan terhadap pasukan-pasukan penjaga benteng yang tidak siaga penuh mengakibatkan banyak korban di pihak Hitu. Dua orang kakak lelaki Tulukabessy, Wangsa Kapitan Hitu dan Pati Tuban tertangkap. Istri Tulukabessy yaitu Lorinna (anak Verheyden) tertembak dan mati seketika. Tulukabessy dan Imam Ridjali berhasil melarikan diri dengan sisa-sisa pasukannya.'

214 Putidjah is een samenstelling van *upu* en *Tidjah* (Khadidjah). *Upu* is een woord uit de *bahasa tanah*, de niet-Maleise landstaal, dat als aanspreektitel voor voorouders wordt gebruikt.

215 De meeste *bahasa tanah* of landstalen op de Molukken behoren tot een tak binnen de Austronesische taalfamilie die wordt aangeduid als Centraal-Maleis-Polynesisch. De verschillen met West-Maleis-Polynesische talen, zoals Maleis en Javaans, zijn groot. Doordat veel taalgroepen binnen het Centraal-Maleis-Polynesisch zeer geïsoleerd leven, zijn de verschillen tussen lokale talen vaak zo groot dat de sprekers elkaar niet begrijpen.

Afb. 18 Suleman Latukau,
2010.

zorgde ik een tweetalige uitgave van de teksten, onder de titel *Lani Nusa, Lani Lisa* (Zangen over het eiland en over de oorlog).²¹⁶

De antropoloog D. Bartels karakteriseert dit genre van *lani* of *kapata* in *In de schaduw van de berg Nunusaku*, een uitvoerige verhandeling over de bevolking van de Midden-Molukken:

De vroegste verhalen, vooral die welke beslissende perioden in het bestaan van een clan, dorp of eiland behandelen, werden niet gewoon verteld als verhalen, maar kregen de vorm van gezongen epen, die vertolkt werden door een solist en vervolgens in koor herhaald werden, onder begeleiding van tifa en gong. Uit poëtische en muzikale overwegingen geven deze liederen slechts een zeer summiere schets van de verhaalstof, waardoor deelnemers en toehoorders gedwongen zijn de details met hun eigen verbeelding in te vullen. [...] In moslimdorpen waar de plaatselijke dialecten van de *bahasa tanah* voor dagelijks gebruik nog

216 Latukau 1997. Naar aanleiding van de uitgave stelde Latukau nog een ingezongen versie van de zangen en foto's van historisch belangrijke lokaties rond Kapahaha ter beschikking.

steeds gehanteerd worden, worden de *kapata* nog in de oorspronkelijke taal gezongen en voor het merendeel begrepen.²¹⁷

Hoewel Morela tot de dorpen op Ambon behoort waar de *bahasa tanah* door de ouderen nog wordt gesproken, heeft Latukau de teksten toch voorzien van een vertaling in het Indonesisch en heeft hij paragrafen met achtergrondinformatie bij de zangen gevoegd. Hij heeft hiervoor onder meer gebruik gemaakt van Lestaluhu's boek over het moslim verzet tegen de koloniale overheersing.

De zangen over de oorlog om Kapahaha vormen een cyclus waarin de belangrijkste momenten vanuit het perspectief van de strijders en hun nakomelingen in herinnering worden gebracht.²¹⁸ De eerste zang, *Lani tita nusa*, wordt door Latukau omschreven als *kapata pembentukan lembaga adat* (zang over de vorming van een adatorganisatie). Ze heeft betrekking op een grote bijeenkomst te Kapahaha die in het jaar 1636 onder leiding van Telukabesi zou hebben plaatsgevonden. De zang benadrukt dat de partijen van *patalima* en *pataisiwa*, die op deze eilanden altijd als rivaliserend en vijandig tegenover elkaar hadden gestaan, zich verenigden tegen de Compagnie.

De titel van de volgende zang is *Lani manu saliwangi*. Het onderwerp omschrijft Latukau als *dewan pemerintahan adat Kapahaha* (het adatbestuur op Kapahaha). *Manu saliwangi* is de naam van een soort woudduif. De toelichtende tekst legt uit dat de vogel moet worden gezien als een zinnebeeldige voorstelling van het bestuur. De kop, de ogen, de schouders, het gebeente, de poten, de vleugels, de staart representeren verantwoordelijkheden en taken die aan verschillende familieclans werden toegewezen zodat de vesting als een organisch geheel kon functioneren.

Over het verloop van de oorlog zelf handelt *Lani Lisa* of, in het Indonesisch, *Kapata perang Kapahaha* (Zang over de Kapahaha-oorlog). Van deze zang zijn in de tekst en de bijlagen van *Lani Nusa*, *Lani Lisa* vier verschillende versies afgedrukt.²¹⁹ Het bestaan van deze varianten bewijst dat in de orale overlevering geen staande teksten worden overgedragen, maar dat de zangen bij elke uitvoering opnieuw uit het orale repertoire van de zanger worden herschapen en aan de gelegenheid worden aangepast.²²⁰ De zang memoreert dat de troepen van de Compagnie na negen jaar belegering door een list de toegang tot Kapahaha ontdekten en dat zij, gesteund door kanonvuur, de beslissende aanval in het holst van de nacht inzetten. Een naar verhouding breedvoerige passage is gewijd aan het lot van de vluchtelingen. Het verteltempo wordt, vooral in de versie van

217 Bartels 1994, p. III.

218 De citaten in deze paragraaf zijn vertaald uit Latukau's parafrases in het Indonesisch van de oorspronkelijke *bahasa tanah*-teksten. Hoewel hij deze parafrases presenteert als *terdjemahan* (vertaling), soms ook als *terdjemahan bebas* (vrije vertaling), heeft de 'vertaling' veelal een didactisch doel en vervaagt de grens tussen vertaling, omschrijving en toelichting. De complete teksten in *bahasa tanah* staan afgedrukt in Latukau 1997.

219 Latukau 1997, p. 32-35; 64-75. De bronnen van de varianten zijn Luhukay, *Mae rena maru-maru*, nr. 12 (28 december 1970), p. 1-2; nr. 13 (4 januari 1971), p. 3; Huliselan 1973, p. 130-132; Lestaluhu 1988, p. 176-177.

220 Zie over het genre van voorouderlijke zangen Straver 1993, p. 65-84, en Straver 2007, I, p. 120-146.

Afb. 19 Publieke afbeelding van Manu Saliwangi, met spreuk Sole Pali Hanu Souhatu (Samen vastbesloten om te strijden) en bijbehorende familienamen, Morela 2010.

Luhukay, door herhaling en parallelisme vertraagd om de toehoorders te doordringen van de dramatiek van de gebeurtenissen:

De vrouwen droegen hun kinderen
 Ze zochten beschutting onder grote waringins
 De waringins dienden hen tot huis
 De waringin-wortels tot kussen
 De waringin-vruchten om hun honger te stillen
 Ze keken uit in de richting van het dorp Kapahaha
 Het dorp Kapahaha was tot as verbrand
 Hevig snikkend lieten ze hun tranen lopen.²²¹

De laatste episode van de zang beschrijft Telukabesi's levenseinde. De verbeelding van zijn terechtstelling verleent Telukabesi de aura van magische onkwetsbaarheid die door vertellers wordt toegekend aan grote voorvechters:

221 Latukau 1997, p. 70-72, 71-73: 'Wanita-wanita mengendong anak-anaknja / Mereka bernaung di bawah sephon beringin besar / Pohon beringin sebagai pengganti rumah / Akar beringin sebagai pengganti bantal / Buah beringin sebagai penghibur lapar / Mereka memandang ke djurusan Negeri Kapahaha / Negeri Kapahaha sudah hangus djadi abu / Mereka menangis tersedu-sedu.'

De Tubanbesi²²² werd aan de galg gehesen
 Met drie kluisters, opgehangen als een dode geit
 Zijn tranen vielen bij de gedachte aan het lot van zijn volk
 Hij liet zijn helm aan zijn moeder zenden
 Aan Ina Luhuh in het dorp Kapahaba
 Ina Luhuh liet haar tranen zenden
 Aan de Tubanbesi in het fort van Latania (Ambon)
 De Tubanbesi werd beschoten met een kanon
 De Tubanbesi bleef ongedeerd
 Hij werd met een ijzeren kooi verdrinken in de baai van Namalatu²²³
 In de baai van Namalatu tot zeven dagen toe.²²⁴

De cyclus van zangen over de oorlog om Kapahaba wordt afgesloten met *Lani Mahu-mahu*, omschreven als *Kapata perpisahan* (Afscheidszang). De zang herdenkt de emoties van de dag dat de vluchtelingen van Kapahaba na enkele maanden gevangenschap hun vrijheid terugkregen, afscheid van elkaar namen en naar hun plaatsen van herkomst terugkeerden. Latukau maakt bij deze gebeurtenis een kanttekening die voor de nakomelingen van groot belang is:

En hoewel er op de dag dat het [adatbestuur van Kapahaba] uiteenviel of werd ontbonden, op 27 oktober 1646, wel waren die naar hun eigen streek teruggingen, behoren de achtergebleven adatoudsten tot op heden tot de bevolking van de dorpen Morela en Mamala, zodat deze worden betiteld als de *ama latu* (hoofddorpen) Mamala en Morela. Alleen Morela kreeg de toevoeging *latu hausihu*, het 'dorp van de vuurgloed' ofwel het enige dorp dat vroeger, in de oorlog om Kapahaba, het patriottisch vuur levend hield. Deze naam *hausihu* werd geproclameerd door de voorvechters en kapitans, de voormalige strijders van Kapahaba, toen zij op 27 oktober 1646 in de baai van Sawatelu uiteengingen onder de gezongen leus *Kapahaba hausihu holi siwa lima*, dat wil zeggen *Kapahaba wakker het strijdvuur aan onder alle Patasiwa en Patalima*.²²⁵

222 Telukabesi was in het geslacht Tanihitumesen de vierde die de titel *Tubanbesi* (Voorvechter van Tuban) droeg. De eerste was Sepamole, een van de stichters van Hitu en de eerste *perdana* Tanihitumesen. De tweede was zijn grootvader Tahalele, de derde zijn vader Samu-Samu.

223 De baai Namalatu (*nama*: zee; *latu*: radia) ligt in het dorp Latuhalat op de zuidpunt van het schiereiland Leitomor. Ze kijkt uit over de Bandazee.

224 Latukau 1997, p. 72, 73: 'Tumbambesy dinaikkan di tiang gantungan / Dengan tiga tali pendera, laksana kambing mati digantung / Air matanja gugur, mengenang nasib rakjatnja / Mengirimkan topi perangnja kepada ibunjia / Untuk Ina Luhuh di Negeri Kapahaba / Ina Luhuh mengirimkan air matanja / Untuk Tumbambesy di Haita Latania (Ambon) / Tumbambesy ditembak dengan meriam / Tumbambesy masih dalam keadaan seperti biasa / Ditenggelamkan dengan sangkar besi di Haita Namalatu / Di Haita Namalatu hingga tujuh hari.'

225 Latukau 1997, p. 24: 'Dan hari perpisahan atau pembebasan pada tanggal 27 Oktober 1646 ini walaupun ada yang pulang ke daerahnya masing2, tetapi tua2 adatnya tertinggal hingga sekarang tetap menjadi penduduk di desa Morela dan Mamala, sehingga digelar dengan *ama latu Mamala – Morela*. Hanya Morela dengan tambahan *Latu Hausihu*, yaitu negeri atau desa kobaran api atau satu-satunya desa yang api unggun patriot pada perang Kapahaba pada masa lampau. Nama *Hausihu* ini dicetuskan oleh para malesi dan kapitan, yaitu bekas2 pejuang Kapahaba, di saat perpisahan pada tanggal 27 Oktober 1646 di teluk Sawatelu dengan semboyan kapata "Kapahaba hausihu holi siwa lima" artinya "Kobarkan api perjuangan Kapahaba di seluruh Patasiwa Patalima."

Afb. 20 Gedenkteken aan de voet van Kapahaha, 2010.

Evenals Lestaluhu in haar geschiedenis van het verzet tegen de Compagnie, benadrukt Latukau dat de oorlog om Kapahaha deel uitmaakte van de strijd die de moslims op de Ambonse eilanden hebben gevoerd tegen kolonialisme en imperialisme. Sinds enige jaren staat op een open plek aan de kust voor Kapahaha een monument dat in deze geest is ontworpen. Het bestaat uit een betonnen naald met bovenop de weergave van een brandende vlam. Op een plateau op ooghoogte zijn rond de naald dertien stenen plaquettes geplaatst met de namen van vooraanstaande strijders, niet alleen van Kapahaha, maar ook van Wawani, Hoamoal, Seram, Manipa, Buru, Haruku, Saparua en Banda.²²⁶ Het monument herdenkt dus niet alleen de oorlog om Kapahaha zelf, maar ook de eerdere oorlogen die de moslims tegen de Compagnie hebben gevoerd.

Uit Latukau's kanttekening blijkt dat Morela en Mamala, die tegenwoordig vlak naast elkaar aan de noordkust van Hitu liggen, een verschillende dorpsgeschiedenis hebben

226 De opschriften luiden: Kapitan Kakiali, Benteng Wawane, Hila; Kapitan Patiwane, Pantai Hatunuku, Seith, Leihitu; Kapitan Tuban, (Kyai Lesi), Manipa; Kapitan Besi, Buru; Kapitan Ulupalu, Iha, Saparua; Kapitan Mahubesi, Benteng Alaka, Pulau Haruku; Kapitan Imamridjali, Hitu; Kapitan Khairulbia, Banda; Kapitan Sahulau, Elpaputih, Amahai; Kapitan Laksamana Saidi, Huamual; Kapitan Sekepuan, Buano, Seram Barat; Kapitan Tomol, Seith, Leihitu; Kapitan Telukabesy, Benteng Kapahaha, Morella. Zie Straver 2011, p. 82-83.

gehad. Beide dorpen zijn ontstaan uit vier gemeenschapjes in het binnenland: Mamala, Polut, Loien en Hausihu. Onder de regering van de vier *perdana*'s van Hitu vormden zij, samen met Liang, één *uli* (federatie) van kruidnagelproducerende dorpen, onder het gezag van de *perdana* Tanihitumesen.²²⁷ Tijdens de oorlog om Kapahaba stelde de bevolking van Polut en Loien zich echter onder bescherming van Mamala en zij vestigden zich na de oorlog als één dorp aan de kust. De bevolking van Hausihu daarentegen vestigde zich op Kapahaba, samen met Telukabesi en de overlevenden van de oorlog om Wawani. Na de oorlog werden de overlevenden van Kapahaba eveneens aan de kust gevestigd, aanvankelijk als de kampong Morela onder gezag van Mamala en later als zelfstandig dorp.²²⁸ Deze voorgeschiedenis geeft aanleiding tot voortdurend sluimerend conflict tussen de beide buurdorpen. Mamala maakt van oudsher aanspraak op de titel *ama latu* (hoofddorp), terwijl Morela zich erop laat voorstaan dat het tijdens de oorlog om Kapahaba de fakkels van het verzet brandend heeft gehouden. De historische beeldvorming verwikkelt de beide dorpen in een verbeten strijd om status.

Historie van Putidjah Van der Haghen

In de cyclus van zangen over de oorlog om Kapahaba komt Kotidjah alias Putidjah niet voor. De schoolschriften met dorpsgeschiedenis die Latukau mij ter beschikking stelde, bevatten wel een op zichzelf staande notitie, getiteld *Riwayat hidup dan perjuangan kapi-tan Telukabesi (Relaas van leven en strijd van kapitan Telukabesi)*, die enkele mededelingen over haar herkomst, haar huwelijk met Telukabesi en haar dood bevatte.²²⁹ Enkele weken na ons eerste gesprek verraste Latukau mij echter met een *Kapata sejarah Putidjah Van der Haghen (Zang over de historie van Putidjah Van der Haghen)*. Hij had kennelijk mijn opmerking dat Putidjah niet genoemd werd in de mij bekende *kapata*, ter harte genomen en voegde aan zijn manuscripten ongevraagd een zang over haar historie toe.²³⁰

Hoewel Latukau de tekst, geschreven in de *bahasa tanah* en door hem vertaald in het Indonesisch, een *kapata* noemt, ontbreken stilistische kenmerken zoals herhaling van frasen en parallelismen die de traditionele *kapata* vaak een muzikaal karakter geven. Het prozaische karakter van deze *kapata* wekt de indruk dat hij de tekst op schrift heeft gesteld teneinde mijn scepsis ten aanzien van de historiciteit van haar personage weg te nemen.²³¹ Ze luidt als volgt:

In het jaar 1600 voer Van der Haghen naar het eiland Ambon, het schiereiland Hitu
Zijn schip leed vanwege een zware storm schipbreuk voor de kust van Buano
Hij liet zijn dochter Corilina in een vat stoppen en wegdrijven
Zij werd toen aangetroffen door een zeilprauw van Buginezen uit Makassar
Ze geleidden haar naar het strand Hatunuku, op het gebied van de vesting Wawani

227 Zie Rumphius 2004, p. 39-41.

228 Zie mamala-amalatu.blogspot.nl/2015/08/latar-belakang-sejarah-negeri-mamala.html.

229 Latukau 1997, p. 54-57.

230 Tekst en vertaling zijn als bijlage in Lani Nusa, Lani Lisa opgenomen. Zie Latukau 1997, p. 62-63.

231 Deze *kapata* kwam ook niet voor in de geluidsopname van de overige *kapata* die Latukau mij later heeft toegezonden.

Zij werd overgedragen aan kapitan Patiwane en haar naam veranderd in Putidjah
 Kapitan Patiwane nam haar aan als pleegkind en zorgde liefdevol voor haar
 Eenmaal volwassen, kreeg zij van de adatraad in de vesting Kapahaha
 Een aanzoek om kapitan Telukabesi (Ahmad Leikawa) te huwen
 Zij kregen twee jongens, Basens en Teijakan / Ten tijde van de Kapahaha-oorlog
 werd Putidjah aangesteld om de vrouwencompagnie te leiden
 Zij sneuvelde ter plekke in de eindstrijd op 24 juli 1646
 Het oudste kind, Basens, werd door kapitein Verheiden naar Nederland gebracht
 De jongste, Teijakan, bleef in Morela als behorend tot het geslacht Leikawa.²³²

De tekst bevat enkele opmerkelijke mededelingen. Zo vernemen we dat Telukabesi, die toch afstamt van het geslacht van de *perdana* Hitumesen, een titel of alias is voor Ahmad Leikawa en dat hij dus de naam draagt van een geslacht dat van oudsher tot Hausihu, het latere Morela, behoort. Verrassend is ook de identificatie van Putidjah als Corilina, een dochter van admiraal Steven van der Haghen.²³³

De vertellers uit Morela geven hiervan een nadere verklaring in een uitgave die in 2004 in eigen beheer in Morela werd uitgegeven: *Perang Kapahaha Benteng Dekat Desa Morella Pulau Ambon Pantai Utara Antara Pasukan VOC Belanda Melawan Rakyat Di Bawah Pimpinan Kapitan Telukabesi Tahun 1637-1646* (De oorlog om Kapahaha, de vesting bij het dorp Morella op de noordkust van Ambon, tussen Nederlandse VOC-troepen en de bevolking onder leiding van kapitan Telukabesi in de jaren 1637-1646).²³⁴ Het boekje is te karakteriseren als een verzameling notities over de oorlog om Kapahaha.

Er komen twee passages in voor die betrekking hebben op de afkomst van Putidjah. De eerste beredeneert waarom Van der Haghen een waarschijnlijker kandidaat voor het vaderschap van Putidjah zou zijn dan Jacob Verheiden:

Een volgend punt dat de aandacht verdient, is dat Putidjah, toen zij met een vat in zee werd gelaten, op dat moment (het jaar 1600) net vijf jaar oud was geworden en dat de kalender op het moment dat ze met ongeveer 25 jaar de leeftijd had bereikt om te trouwen, het jaar 1625 aangaf. En als dit in verband wordt gebracht met het gegeven dat Telukabesi in de maand november 1637 de eerste algemene oproep deed om de wapens op te nemen, betekent dit dat de

232 Latukau 1997, p. 62-63: 'Pada tahun 1600, van Der Haghen menuju pulau Ambon, jahirah Hitu / Kapal-nya terdampar karena angin topan di laut pulau Buano – bulan masehi / Anak perempuan bernama Corilina dimasukkan pada sebuah tempayang / Dan dihanyutkan maka ditemui perahu layar orang Bugis Makassar / Mereka mengantar ke pantai Hatunuku petuanan benteng Wawane / Diserahkan pada kapitan Patiwane dan diganti namanya Putijah / Kapitan Patiwane mengangkat sebagai anak kandung dan sangat menyayangi / Di saat dewasa dipinang oleh dewan adat di benteng Kapahaha / Untuk isteri kapitan Telukabesi (Ahmad Leikawa) / Mereka peroleh dua anak laki2 yaitu Basens dan Teiyakan / Masa perang Kapahaha Putijah diangkat memimpin pasukan wanita / Beliau gugur di medan pertempuran terakhir pada tanggal 24 Juli 1646 / Anak sulung ialah Basens dibawa oleh Kapten Verheiden ke negeri Belanda / Anak bungsu ialah Teiyakan menetap untuk marga Leikawa di Morela.'

233 Steven van der Haghen voer met een vloot van drie schepen in april 1599 uit naar Oost-Indië, verbleef in 1600 van mei tot oktober op de kust van Hitu en bouwde met instemming van de Hituezen op kaap Hatunuku het eerste Nederlandse fort, door hem 'Kasteel van Verre' genoemd.

234 *Perang Kapahaha* 2004. Het boekje is opgedragen aan Hadji Abubakar Latukau, Abdul Wahab Latukau en Hadji Patima Latukau, die erkend zijn als *anggota veteran pejuang kemerdekaan R.I.* (leden van de oud-vrijheidsstrijders van de Republiek Indonesia) en bevat notities van hun hand.

bruiloft van Putidjah plaatsvond 12 jaar voordat de Kapahaba-oorlog begon met de legering van troepen onder admiraal Jacob Verheiden in de baai Telepuan (Sawa Telu).²³⁵

Het is de verteller op grond van de door hem uitgezette tijdbalk aannemelijker voorgekomen dat Putidjah een dochter van Van der Haghen is geweest, en hij achtte zich als adatoudste van Morela bevoegd om deze versie tot sacrale voorouderlijke geschiedenis te verheffen. Dat er veel van het dramatisch gehalte verloren gaat doordat de jonge heldin in deze versie van de historische gebeurtenissen niet door haar eigen vader wordt gedood, nam hij op de koop toe.

De tweede passage kan gelezen worden als een antwoord op een denkbeeldige vraag: waarom was de vondeling, die toch *seorang anak berbangsa kulit putih* (een kind van blanke mensen) was,²³⁶ niet direct aan de Nederlanders teruggegeven? De verteller verklaart het uit de politieke verhoudingen van het jaar 1600, toen Hituezen en Nederlanders nog geen bondgenoten waren:

Wat de aandacht verdient, is het volgende. Toen Putidjah van boord werd gezet en met een vat aan de golven werd toevertrouwd, zoals hierboven vermeld, hield dit nauw verband met de veiligheid, zowel wat betreft Steven van der Haghen zelf als ook wat betreft het lot van zijn dochter. Want nog maar tien jaar daarvoor, in het jaar 1590, bevonden de Portugezen zich in dit gebied en op het eiland Buano waar het schip van Steven van der Haghen schipbreuk leed. Omdat men zich tegen de Portugezen pleegde te verzetten, was men paraat om voorbereid te zijn op de volgende oorlog, zoals tegen de troepen onder aanvoering van Van der Haghen, en maakte men Buano als vanzelf een van de 13 lokaties met gevechtssklare strijders. Buano was zagezegd in staat van oorlog.²³⁷

Volgens de auteurs van *Perang Kapahaba* streed Putidjah mee bij de verdediging van Kapahaba. Ze memoreren niet alleen de dertien aanvoerders die op het monument aan de voet van de berg worden herdacht, maar voegen daaraan nog een lijst met twaalf namen van *kapitan-kapitan muda* (jonge voorvechters) toe. Deze titel wordt toegekend aan voorvechters die van een jongere generatie zijn of een lagere positie in de hiërarchie bekle-

235 *Perang Kapahaba* 2004, p. 7: 'Kisah lain yang perlu disimak bahwa kalau Putijah dilepas hanyut dengan tempayang, maka umurnya pada waktu itu (tahun 1600) baru berselang 5 tahun dan kalau menjelang dewasa untuk setiap menikah dengan umur sekitar 25 tahun maka waktu itu tahun kalender menunjuk tahun 1625 dan jikalau dikaitkan dengan Telukabesi mengumandangkan angkat senjata untuk pertama kalinya pada bulan November 1637 berarti pernikahan Putijah -12- tahun sebelum perang Kapahaba dengan penempatan pasukan laksamana Jacob Verheiden di teluk Telepuan (Sawa Telu).'

236 *Perang Kapahaba* 2004, p. 25.

237 *Perang Kapahaba* 2004, p. 6-7: 'Suatu hal yang perlu disimak adalah sebagai berikut. Pada saat Putijah dilepas dan dihanyutkan dengan tempayang seperti yang disebutkan di atas, hal ini sangat erat hubungannya dengan masalah keamanan baik terhadap Steven van Derhagen sendiri, apalagi terhadap nasib anaknya oleh karena baru pada 10 tahun sebelumnya yaitu pada tahun 1590 Portugis telah berada di daerah ini dan pulau Buano tempat kandasnya kapal Steven van Derhagen karena telah biasa melawan Portugis, sehingga bersiap untuk menghadapi perang selanjutnya seperti terhadap pasukan pimpinan van Derhagen ini sudah siap siaga dan dengan sendirinya membuat Buano termasuk dalam satu dari -13- titik lokasi para pejuang telah siap tempur seperti dapat dikatakan Buano dalam darurat perang.'

den. In deze lijst van *kapitan-kapitan muda* komen de namen van twee vrouwelijke voorvechters voor: Putidjah Leikawa en Monia Latuwaria.²³⁸

Het heldhaftige optreden van Putidjah tijdens de overrompeling van Kapahaha komt in *Perang Kapahaha* niet ter sprake, maar wel in de toelichting van Latukau op de zangen uit Morela. Zij offert zich in zijn relaas niet op uit liefde voor haar echtgenoot, maar voor het volk:

De Hollandse soldaten vielen steeds onstuimiger aan, waardoor de verdediging in de vesting Kapahaha in het nauw werd gebracht. Omdat de troepen van Kapahaha in een hachelijke toestand verkeerden, waren zij genooddaakt met een bezwaard gemoed de vesting te verlaten om zichzelf in veiligheid te brengen. Putidjah Leikawa Van der Haghen, de echtgenote van kapitan Telukabesi, vond als aanvoerster van de heldinnen van Kapahaha echter de dood in dit finale gevecht omdat zij manmoedig de vijand tegemoet trad als plaatsvervanger van haar echtgenoot. Ze gebaarde zelf naar haar echtgenoot Telukabesi dat hij zich, terwille van zijn verantwoordelijkheid voor het volk, vooreerst in veiligheid moest brengen.²³⁹

Collectief geheugen

Er zijn van de historie van Putidjah geen tastbare overblijfselen die als bewijs van de historiciteit van het verhaal kunnen worden aangevoerd. Kandou en Lasamahu maken evenwel melding van een graf op Kapahaha dat werd gemarkeerd door een houten bord met haar naam. Lasamahu voert in zijn kinderboek hiervan zelfs ooggetuigen op:

Nog in 1968, toen studenten van de IKIP Jakarta, afdeling Ambon, Kapahaha bezochten, was daar op het enige aanwezige graf een reeds verschoten bord te zien met de tekst: *Hier rust Lorina Verhijden*.²⁴⁰

Volgens Latukau bevindt de laatste rustplaats van Putidjah zich inderdaad op Kapahaha. Voor de Tweede Wereldoorlog zou er volgens hem een marmeren grafzerk hebben bestaan. Ouderen van Morela zouden de zerk echter hebben verborgen in een rotskloof, uit vrees dat grafrovers de kostbare steen zouden meenemen. Er is momenteel geen graf dat wordt geïdentificeerd als plaats van herinnering aan haar geschiedenis.

238 Monia Latuwaria alias Monia Latuarima zou een bezielende rol hebben gespeeld in de oorlog om de vesting Kitakutu op Alaka, in 1637 gevoerd tussen de Compagnie en de moslimdorpen op het eiland Haruku. Zie Lestaluhu 1988, p. 193-199.

239 Latukau 1997, p. 48-49: 'Serangan serdadu-serdadu Belanda makin menghebat, menyebabkan pertahan di benteng Kapahaha mulai dalam posisi kelemahan. Dari pihak pasukan Kapahaha telah berada dalam keadaan terjepit itu dengan berat hati terpaksa meninggalkan benteng untuk menyelamatkan diri. Tetapi Putijah Leikawa Van der Haghen, isterinya kapitan Telukabesi, sebagai pimpinan serikandi Kapahaha menemui ajalnya dalam pertempuran final itu. Karena Putijah dengan jiwa kejantanan maju ke depan musuh pengganti suaminya. Ia sendiri isyarat kepada suaminya Telukabesi untuk menyelamatkan dirinya demi pertanggung jawab rayatnya nanti.'

240 Teon Peunu 1992, p. 74: 'Sampai tahun 1968, ketika Mahasiswa IKIP Jakarta Cabang Ambon berkunjung ke Kapahaha, masih terlihat di atas satu-satunya makam yang ada di situ, tulisan pada sebilah papan yang telah lapuk: *Hier rust Lorina Verhijden*.' Het Instituut Keguruan dan Ilmu Pendidikan (IKIP: Instituut Leraarschap en Onderwijskunde) is een instelling voor hoger onderwijs.

Dat Putidjah voortleeft in het collectieve geheugen van de bevolking van Morela, is te danken aan het adatfeest dat elk jaar wordt gevierd op de dag na de zesdaagse puasa (vasten) aan het begin van de maand Sjawal, de tiende maand van het islamitisch jaar. Op die dag wordt de oorlog om Kapahaha publiekelijk herdacht op het plein voor de moskee Al-Muttaqin van Morela.

In 2008 introduceerden scholieren en studenten van Morela, die zich hadden verenigd in het *Forum Kajian Sejarah dan Budaya Negeri Hausihu Morella* (FKSB: Forum voor onderzoek van geschiedenis en cultuur van het dorp Hausihu Morella), nieuwe theatrale vormen in dit adatfeest die tot op heden worden gebruikt. De bijeenkomst wordt geopend door een lokale acteur die, gehuld in een hemelsblauwe mantel en met een rode doek om het hoofd, de oproep van Telukabesi herhaalt om het strijdvuur onder alle Patasiwa en Patalima aan te wakkeren en met vurige bezieling tegen onderdrukking te strijden. In het spektakel worden ook de bij dit adatfeest horende dansen ingepast. De *tari pukul sapu*, een dans waarbij een in trance verkerende groep mannen met roeden van scherpe twijgen tot bloedens toe op elkaar in slaat, vormt een attractie die ook toeschouwers van buiten Morela trekt. De trage dans van een met *parang* (kapmessen) en *salawaku* (pareerschilden) uitgeruste *pasukan srikandi Kapahaha* (compagnie van heldinnen van Kapahaha) biedt een rustgevend tegenwicht. Deze dans wordt geleid door ‘Putidjah’, die immers was aangesteld tot aanvoerster.

Een nakomelinge van Putidjah

Van 2006 tot 2008 werd het secretariaat van het *Forum Kajian dan Sejarah Budaya Negeri Hausihu Morella* verzorgd door Rusda Leikawa. Na een studie chemie en een actieve loopbaan in studenten- en jongerenorganisaties houdt zij zich in de afgelopen jaren als provinciaal ambtenaar bezig met lokaal zelfbestuur en samenlevingsopbouw.

Rusda Leikawa houdt een uitvoerig blog bij op de website *Kompasiana* van Kompas Gramedia, het grootste mediaconglomeraat van Indonesië.²⁴¹ Individuele burgers kunnen op deze website onder eigen naam verslagen, meningen, ideeën en persoonlijke uitingen in woord en beeld publiceren. Omdat zij behoort tot de familie die in Morela wordt beschouwd als de nakomelingschap van Telukabesi en Putidjah, gebruikt ze haar blog onder meer om uiting te geven aan haar persoonlijke betrokkenheid bij de voorouderlijke geschiedenis. Veel van haar bijdragen hebben dan ook betrekking op de geschiedenis van haar geboortedorp, op de adatrituelen en adatfeesten, op de plaatsen van herinnering op en rond Kapahaha.

Als een van haar eigen voorouders heeft Telukabesi’s heldhaftige echtgenote voor haar persoonlijk uiteraard een bijzondere betekenis. Zij heeft over haar enkele teksten in haar blog geplaatst in het retorische genre dat men in Indonesië aanduidt als *puisi* (poëzie). Blijkens de tekst van *Srikandi Berkulit Putih*, gedateerd op 23 september 2014, onderschrijft ze niet Latukau’s bewering dat de heldin een dochter van Steven van der Haghen was, maar grijpt ze terug op de versie van Kandou en Lasamahu:

241 roesdaii.wordpress.com.

Blanke Heldin

U bent een vrouw van overzee
Naar men zegt blank van huid
Met om uw hals een ketting met uw moeders naam

U bent een vrouw van overzee
Die naar men zegt schipbreuk heeft geleden
Tussen Buru en Seram

U bent die vrouw
Die opgroeide in het dorp Wawane
Uw vader gaf u de naam Lorina Verheiden

U bent die vrouw
Die, te Kapahaha geraakt door de liefde,
Aan onze zijde heeft gestreden

Hier ... in dit huis
Noemen wij u Mahina Ului,²⁴²
Onze voorouderlijke schoondochter

Hier ... in dit dorp
Noemen wij u Putidjah
Heldin van Kapahaha

Uit liefde voor uw echtgenoot
Was u bereid te sterven

Voor de geboortegrond van uw kinderen
Heeft u lichaam en ziel geofferd

U bent een blanke Heldin
gestorven door vaderhand

Hier is uw laatste rustplaats
U bent gevallen als Bloem van het Volk²⁴³

242 Mahina Ului betekent volgens mededeling van de auteur: schoondochter, vrouw die huwt en opgenomen wordt in de familie van de man.

243 roesdari.wordpress.com/category/puisi/page/3/: Srikandi Berkulit Putih
Engkau perempuan dari seberang / Yang katanya berkulit putih / Dilehermu terdapat kalung bertulis nama ibumu
Engkau perempuan dari seberang / Yang katanya terdampar dilaut / Antara Buru dan Seram
Engkau perempuan itu / Yang besar di Negeri Wawane / Bapakmu memanggil Lorina Verheiden
Engkau perempuan itu / Terpanah oleh cinta di Kapahaha / Telah berjuang dipihak kita
Disini... dirumah ini / Kami menyebutmu Mahina Ului / Menantu orang tua kami
Disini... dinegeri ini / Kami menyebutmu Putijah / Srikandi Kapahaha

Terugblik

Rusda Leikawa spreekt in haar *puisi* een historisch personage aan, een voorouder die als voorvechtster in de oorlog om Kapahaba heeft gestreden. Deze Putidjah heeft een andere status dan Kotidjah in Kandou's *hikajat* of Si Tidja in Ritters historische roman. Het verhaal van Ritter is in de loop van de tijd getransformeerd.

Toeloecabesie is een historisch-romantisch verhaal, met historische personages zoals Telukabesi, Patiwani, Verheiden en Demmer, maar ook met een geheel aan de literaire verbeelding ontsproten personage zoals Si Tidja. Ritter tekent haar als een jonge vrouw in een identiteitscrisis: zij is in haar vroege jeugd gevormd door het gezinsideaal van de gevoelige Verlichting en het christendom, maar is tegelijk trouw aan haar pleegvader, haar echtgenoot en kind, de islam en de Hituese strijd om politieke en godsdienstige vrijheid. Aan het eind van de roman, na haar edelmoedige zelfopoffering voor Telukabesi, wordt haar identiteitsconflict opgelost door haar vader Jacob Verheiden. De absolutistische gezagsuitoefening door de Verenigde Oost-Indische Compagnie maakt een oplossing van het conflict met de Hituezen echter onmogelijk. Si Tidja's tragische geschiedenis roept op tot een meer verlicht koloniaal beleid.

Omdat Kandou het literaire verhaal van Ritter presenteert als een voortbrengsel van Hituese orale cultuur, is zijn Kotidjah geen louter literair personage, maar draagt de *hikajat* de suggestie uit dat het een ware voorouderlijke geschiedenis betreft. Kandou beschrijft de dood van Kotidjah als een aansporing tot verzoening tussen kolonisator en gekoloniseerde bevolking, maar de kritiek op het beleid van de Compagnie is in zijn bewerking verloren gegaan.

In de dorpsgeschiedenis van Morela tenslotte is de kritiek op de koloniale onderdrukking voorop komen te staan. Het literaire personage van Ritter en Kandou is omgevormd tot een nationalistische heldin, een rolmodel dat jongeren inspireert door haar opofferingsgezindheid en strijdlust.

Demi cinta pada suamimu / Engkau rela mati
 Demi tanah kelahiran anak-anakmu / Engkau korbankan jiwa dan raga
 Engkau Srikandi berkulit putih / Mati ditangan Bapak
 Disinilah tempat istirahat panjangmu / Engkau gugur sebagai Kusuma Bangsa